

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Уређивачки одбор:

*др Алексић Радомир, др Бошковић Радосав, др Гришкајић Ирена, др Коларич Рудолф,
Конески Блаже, др Николић М. Берислав, др Павловић Миливој, др Пецо Асим
др Пешикан Мићар, др Стевановић Михаило, др Храсиће Мајје*

Главни уредник

М. СТЕВАНОВИЋ

књ. XXVIII — св. 1—2.

БЕОГРАД

1969.

ПРОМЕНЕ НЕПАЛАТАЛНИХ СУГЛАСНИКА У ВЕЗИ СА *j* НА СРПСКОХРВАТСКОМ ПОДРУЧЈУ

У зборнику радова посвећених Б. де Куртенеу¹ проф. А. Белић је објавио прилог под насловом: *Quelques applications morphologiques de faits phonétiques en serbe*² у коме је изнео своје мишљење о новом и подновљеном јотовању у нашем језику. Тај рад је три године доцније прештампан у часопису Јужнословенски филолог.³ Основне концепције тога рада могле би се овако исказати:

1. У фонетици српскохрватског језика јасно се разликују резултати јотовања вршеног пре доласка наших предака на Балкан — прасловенска епоха, и јотовања вршеног на Балканском полуострву — српскохрватска епоха;

2. Резултати тих јотовања разликују се у секвенцама: *сѣј* и *здј*:

у првој епоси од *сѣј* добили смо *шћ*, од *здј* — *жћ* што се донекле сачувало у говорима чакавског дијалекта, тј. тамо је *шћ*, али *жсј*. У екавским и јекавским говорима штокавског дијалекта „дисимилацијом“ је добивено од *шћ* -*шћи*, од *жћ* -*жд*. Отуда код штокаваца од *ѣушћѣиѣи* -*ѣушћѣиѣи*, од *крсѣиѣиѣи* -*кршћен* и сл.;

3. Крајем XVII века на нашем језичком тлу почело се „вршити ново јотовање у штокавском дијалекту“ у екавским и јекавским говорима у оним случајевима у којима је сонант *j* дошао у непосредну везу са непалаталним сугласником после испадања полугласника, то су примери као:

листьѣ, гродѣ, мастѣ

¹ Prace lingwistyczne ofiarowane Janowi Vaudouinowi de Courtenay, Krakov, 1921. Истина, проф. Стјепан Ившић је знатно раније (1913) изнео мишљење о дисимилацији група *шћ* у *шћи* *ојрашћѣиѣи* > *ојрашћѣиѣи* — Данашњи посавски говор, Рад 196 (Загреб 1913), стр. 135, в. и овде напомену бр. 169.

² стр. 146—151.

³ J. Ф. IV, 20—24.

Резултати овога јотовања једнаки су онима који су добивени у прасловенској епоси, тј. *сѣј* је дало *шћ*, *здј* -*жћ*:

лшиће, *грожје*

али, с обзиром на дисимилацију која се извршила у старијим групама *шћ* и *жћ* у једном делу штокавских говора, резултати тих двају гласовних процеса у екавским и јекавским говорима су различити, и то:

шић и *жд* из прасловенске епохе; а

шћ -*жћ* од новог јотовања;

4. У неким категоријама речи, у имперфекту и компаративу нпр. „иако се те две категорије образују наставцима прве, прасловенске епохе“ место очекиваних сугл. скупина *шић* и *жд* имамо данас *шћ* и *жћ*:

часѣишић -*чашћ*, *браздишић* -*бразћ*

као и

чесѣ -*чешћ*, *гусѣ* -*гушћ*;

5. Појава секвенца *шћ* и *жћ* у наведеним облицима није резултат гласовних промена. Ово *шћ* и *жћ*, каже проф. Белић, „у изведеним речима према *сѣ* и *зд* у основним добивено је отуда што је у представи изведених облика од основе на *сѣ* и *зд* у нашем језику преовладала искључива веза са крајњим *ш* и *д*; а традиционални су облици (са старим *шић* и *жд*) сасвим заборављени. Другим речима, однос *ш* и *д* у праг. и имперф. изједначен је са односом глагола *муѣишић*, *браздишић* са *будѣишић*“.⁴ Дакле, према односу који имамо у *муѣишић* -*мућ*, *водишић* -*воћ* односно: *љуѣ*-*љућ*, *блед*-*блећ* јавило се и:

љуѣишић -*љушћ*, *браздишић*-*бразћ*, односно:

чѣсѣ-*чешћ*, *гусѣ*-*гушћ*,

а у тим облицима, у имперфекту и компаративу „осећање за облик толико (је) чврсто везано само за претварање крајњег *ш* или *д* у *ћ* и *ћ*, да уопште има врло мало примера у којима би се сачували остаци старих облика“ типа *крѣиш*, што налазимо у RJAziU s. v. *krstiti*.⁵

Ово мишљење професора Белића, о „подновљеном“ и новом јотовању код нас је прихваћено као дефинитивно решење тога фонетског проблема — и начелно и временски.⁶ Ипак, чини нам се, тај проблем

⁴ Ј. Ф. IV, 23.

⁵ оп. cit, исп. и Савремени српскохрв. језик, I, гласови и акценат, Београд 1948, стр. 119—120; 157—158.

⁶ исп. М. Павловић: Примери историског развитка српскохрватског језика, Београд 1956, стр. 23; М. Стевановић: Савремени српскохрватски језик, Београд 1964, стр. 133—134. Некада се овога мишљења држао и проф. Р. Бошковић. У првој

није дефинитивно решен, није још скинут са списка проблема који чекају да буду испитани. Пред нама овде стоје два питања, и оба су из проблематике јотовања, и то:

- 1) питање хронологије а) новог и б) јекавског јотовања, и
 - 2) питање „подновљеног“ јотовања.
- О тим проблемима биће речи у овом раду.

I

Што се тиче првог питања, питања хронологије вршења новог јотовања, видели смо, проф. Белић сматра да се то јотовање вршило „крајем XVII века“. У историјској фонетици проф. Белић на више места говори о овом проблему, и најчешће се држи XVII и XVIII века као епохе у којој је дошло до новог јотовања; исп.:

„Када се између сугласника *ш*, *д*, *с*, *з*, *џ*, *б*, *м*, *в*, *л*, и *ј* налазио у старом српском језику полугласник: *цвѣтъѣ*, *завѣдѣ* *класѣ*, *пасѣ*, *козѣ*, *снопѣ*, *гровѣ*, *Полимѣ*, *лавѣ*... почетком XVIII века и у току друге половине XVII добивени су сугласници *ћ*, *ѣ*; *сј* и *зј* је остало неизмењено сем у неким локалним говорима; затим: *џљ*, *бљ*, *мљ*, *вљ*, *љ* и *њ*: *цвеће*, *забрђе*, *класје*, *пасја*, *козја*, *снопље*, *Полимље*, *лавља*, *веселје*, *грање*...⁷ — У истом том одељку Фонетике читамо да је „још... млађе од овога *ћ* и *ѣ*... оно које находимо у случајевима јужнога говора где се иза *ш* и *д* налази *је* од *јата*“.⁸ У одељку о јотовању ова се констатација само мало модификује. Ново јотовање се вршило „крајем XVII и почетком XVIII века... Оно се могло у различним говорима (у различном обиму) извршити и раније, али је несумњиво да главни

послератној књизи Нашег језика у једном његовом чланку читамо да се ново јотовање вршило „крајем XVII и почетком XVIII века“, стр. 129. Проф. Бошковић ће доцније померити временску границу овога јотовања (исп. ниже у овом раду) И Т. Маретић прихвата XVIII век за ново јотовање. У његовој Граматици и стилистици (Загреб, 1931) читамо да се „по свјedoчанству starih knjiga još ... u XVII vijeku govorilo...“ *l-j*, *n-j*,, у речима типа *биље*, *камење* (стр. 34). Ова Маретићева констатација може бити тачна ако се мисли на она подручја штокавске територије чији говор целокупном својом структуром показује да се у њему спорије врше измене. Али, то се мора нагласити, ово још никако не значи да ситуација коју налазимо у језику неког босанског или славоноског писца даје верну слику и оних говора штокавског дијалекта који се сматрају најпрогресивнијим. Босанска говорна ситуација ни данас се у многим појединостима не слаже са стањем које налазимо у херцеговачким говорима. Без сумње, тако је морало бити и пре два или више векова.

⁷ А. Белић: Основи историје српскохрватског језика, I, Фонетика, Београд 1960, стр. 104, Дијалекти источне и јужне Србије, СДЗБ I, 136—137.

⁸ op. cit. 105.

део појава долази баш у ово време“.⁹ Дакле, овде се дозвољава постојање хронолошке неподударности у вршењу ових јотовања између појединих говора штокавског дијалекта, али се ипак остаје при раније наведеном временском термину.

Као што је већ напоменуто (в. примедбу бр. 6) још раније је изражена сумња у време вршења новог јотовања, и то 1. Душан Јовић у раду: О једном гласовном феномену српскохрватског језика у прошлости¹⁰ и 2. проф. Р. Бошковић у раду: Рефлекси група *шј, дј, швј, двј, сшј, скј, здј, згј* (*скʷ, згʷ*) у дијалектима јужне и југозападне Истре.¹¹

Д. Јовића је на померање временске границе вршења новог јотовања упућивао један фонетски феномен — чување секвенце *лце* у примерима типа *зеље < зельје*. Али он ту није ишао за тражењем потврда које би поткрепиле ово његово мишљење, он није дубље улазио у овај фонетски проблем. Па ипак скренута је пажња на један интересантан податак из наше фонетике: *л* у примерима типа *зеље < зельје, коље < кољје* не понаша се као исти тај сонант у финалној позицији слога у другим речима, као у *моллица, калник* (исп. у RJA s. v. kaonik); док се у последњим овде наведеним примерима, и многим другим тога типа, место *л* врло рано јавио самогласник *о* као његов супституант, у првим овде датим примерима, *зеље, коље*, није дошло до вокализације сонанта *л*. Зашто? Свакако због тога што ни крајем XIV века, када се вршила вокализација сонанта *л*¹², у примерима типа *зеље, коље* нисмо имали исту фонетску вредност на крају првог слога као у примерима типа *колца, сшолца*. То опет упућује на закључак да је палатализација сонанта *л* у *кол-је* већ крајем XIV века била активан фонетски процес који је утицао на измену природе овога слога, *л* је већ било афицирано *-лʷ*. А то је био довољан разлог да *л* у *колца* и оно у *кол-је* не доживе исту судбину.

Проф. Р. Бошковића су дијалекатска ситуација са истарског горног подручја, и прилике које су претходиле формирању данашњих истарских говора, упућивали на закључак да се ново јотовање вршило „много раније него што Белић претпоставља, много пре друге половине

⁹ Фонетика, 126. Истина, проф. Белић дозвољава да се ово јотовање могло почети вршити и почетком XVI в. исп. „ово (је) сасвим млад појав, у почецима својим од 16 века“ — Језичко јединство Срба, Хрвата и Словенаца код Ђ. Даничића и његових савременика, Даничићев зборник, 1925, стр. 49; као и: „ново јотовање... се отпочело тек почетком XVI века“. оп. cit. 50, али је процес узео маха нешто касније.

¹⁰ Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, књ. III (1960) стр. 175-179.

¹¹ Јужнословенски филолог, књ. XXVII (1967), стр. 110.

¹² А. Белић, Фонетика, 78.

17. века¹³. Више о овој проблему не налазимо у поменутом раду проф. Бошковића, али је за нас значајно да се ту истиче да се ново јотовање вршило „многа пре друге половине 17. века“.

Сада се поставља питање: да ли постоје материјални докази друге природе који потврђују ово и овакво мишљење; да ли има сигурнијих доказа који потврђују такву претпоставку? Одговор је, да то одмах истакнемо, позитиван. Има доказа, а они су доста бројни који потврђују такво схватање. Истина, ти докази су двојачке природе — има их који су несумњиви, а има их који су само вероватни, али не и несумњиви.

Међу онима који сигурно говоре да су се резултати новог јотовања осећали као фонетска реалност за читава два века раније него што се до сада мислило налазе се и ови:

1. Буро Даничић у Историји облика на једном месту каже: „Од друге половине XV вијека налази се али врло ријетко *j* од *ju* (реч је о инструменталу једине именица женскога рода на сугласник, А. П.) састављено са сугласним које је пред њим по закону по ком се истина и сада саставља али по ком се је прије састављало само онда кад није нигда прије било растављено од њега гласом *и*... *скрѣвљу*¹⁴ *сјењу* (*si-egnju*)¹⁵, *мисаљу* (*misagliu*)“¹⁶.

Међу оваквим примерима код Даничића налазимо још и *милостѣ*, *чѣладѣ*. Први пример је из писма Херцега Стјепана, писао Радич Грубковић у Новом 5.7. 1450, а налази се у реченици: *ми господињ, стѣпанѣ, вожишмѣ милостѣ хрѣцѣга ѿдѣ светога саве* (*Monumenta serbica*, 441). За овај пример, као и за Будинићево *чѣладу*, Даничић мисли да су писарске грешке, „јамачно је само гријешком изостављено *j*“, што није немогуће, али не и једино могуће објашњење. Тачно је да у истом писму Херцега Стјепана налазимо и: *видињѣ, печатнию, добитиѣ, вѣрѣваниѣ*, а то би могло да потврди Даничићеву претпоставку — сонант *j* је испуштен, у питању је писарска омашка. Али се у то време срећу, и не ретко, и примери ове врсте без *j* који могу упућивати и на закључак да је процес

¹³ ЈФ. XXVII, 110.

¹⁴ Пример је из 1476, из писма Стефана Бранковића. Истина, у том писму налазимо и *писанию, ѣзданија, ѣтешениѣ*,

¹⁵ Пример је из језика Н. Рањине, са почетка XVI века.

¹⁶ Пример је из језика Ш. Будинића, са краја XVI века, 1582; сви примери код Даничића: Историја облика српскога или хрватскога језика, стр. 40—41 за први пример в. Ф. Miklosich: *Monumenta serbica*, Беч 1858, 518. Даничић је код Миклошића нашао *скрѣвљу*, а Миклошић је ту повељу издао према Кукуљевићевом препису. У Стојановићевим повељама (књига друга, стр. 162) налазимо *с великшмош*, *скрѣвљу* што значи да се овај пример не може сматрати сигурним. У његову аутентичност раније је посумњао Решетар, Глас СКА CLXIX, 163.

новога јотовања већ тада био активан и да се јота више није осећала као самостална фонема, да је већ био наступио процес њеног стапања са претходним непалаталним сугласником. Облик *милоџиу*, дакле као и у писму Херцеге Стјепана, налазимо и у писму херцеге Влатка, које је 20 година доцније писао дијак Ивко у Дубровнику *милоџѣ вожѣмъ Даничић* и овај пример третира као и онај из писма Херцеге Стјепана, а ту не мора бити у праву. Ево зашто. У писму херцеге Влатка често се графемом непалаталног сугласника означава и палатална фонема: *родитѣла, неговием, сандала, повеѣ* поред: *знање, поменѣтъѣ, писанью, по нарећенью, людѣ*, (стр. 509, 510) односно: *милоџтию, писаниемъ*, а ова графичка неустаљеност може бити некакав индикатор да ни у говорној речи тога периода није било разлике између, *н (њ)* у *писанъѣ* и *неговием*, односно да се и у примерима првога типа већ осећала нова фонема. У различитом писању једног облика може се огледати поред писарске традиције и говорна реалност. Ако у примерима као *писаниѣ, милоџтию*, имамо писарску традицију, у оним, пак, као *писанѣ, знанѣ* може се наслућивати и новонастали палатални сонант. То би се, истина са вишом дозом скепсе, могло рећи и за однос *милоџтию* и *милоџѣ*. Другачије речено, различито писање примера у којима се вршило ново јотовање да се схватити не само као одраз писарске традиције него и као индикатор новонастале фонетске ситуације. Двојни графички ликови: *знанѣ, знанѣ* могу бити одраз алтернационих односа: *ње: њје* из живог народног говора. Могуће је, наима, да су већ крајем XV века облици са јотованим сугласником, у овом случају сонантом, били бројно инфериорнији у односу на оне који су одраз старог стања, без јотованих сонаната. Због тога у споменицима те епохе ређе срећамо *знанѣ* (поготово *милоџѣ*), али је значајно да су они већ присутни и у писму, што значи да су се у говору и раније јављали као фонетске варијанте истог облика. Требаће још само један мањи период времена па да се честота употребе ових облика, са извршеним јотовањем, повећа и да они постану доминантни и на тај начин истисну из употребе старе облике без јотовања.

О примерима овога типа биће речи нешто ниже, а овде се о њима говори само толико колико то изискују потврде које налазимо у Даничићевој Историји облика, управо они примери који су на извештан начин сумњиви и који као такви не могу да се без резерве налазе у овој групи примера.

2. Милан Решетар наводи из дубровачких писаних споменика XVI века примере *муња, милоџрѣ, угљевљѣ, караѣѣ, запштѣѣѣ*; и то *муња* и *милоџрѣ* из Рањиног лекционара „што га је писао од г. 1508. дубро-

вачки властелин Никша Рањина¹⁷ и Дубровачког псалтира „што га је издао проф. Фанцев у књизи: Ватикански хрватски молитвеник и Дубровачки псалтир¹⁸, а *угљевље, карање и зайушићење* су из Дубровачког псалтира.

Наведеним примерима Решетар не придаје велики значај, бар што се историјске фонетике тиче. Управо, он сматра да ту могу бити у питању писарске погрешке. Дакле, као и Даничић. Истина, Решетар није категоричан, он свој суд ублажава прилогом „дјеломице“, тј. то могу бити „дјеломице“ писарске погрешке. А то значи да је и Решетар ту допуштао могућност реалног одраза говорног стања. Ево како те облике коментарише М. Решетар: „Осим *милосрђе* гдје од *дј* бива сасвим други глас *ђ*, ради се дакле о врло танкој разлици међу *лј*, *нј* и *љ*, *њ*, па је лако могуће да су то бар дјеломице писарске погрешке“.^{18а} Ми се можемо сложити са Решетаром да су то писарске омашке, али само омашке у односу на традиционални начин писања таквих примера, али су за нас, за историјску фонетику те „писарске погрешке“ драгоцен материјал. Оне нам, управо, показују да је већ почетком XVI века ново јотованье било ту, да је било активан фонетски процес и да су се његови резултати наметали писару, да их ни тако вични логофети нису могли у потпуности потиснути из својих текстова.¹⁹ А ако се једном писару на почетку XVI века и поткрало да уместо традиционалног *милосрдје* напише *милосрђе*, то је свакако доказ да му је овај последњи фонетски лик наведене именице био познат, да је био присутан у његовом фонетском и лексичком фонду. Пођимо сада још даље. Ако је *милосрђе* почетком XVI века имало *ђ* м. *дј*

¹⁷ М. Решетар: Најстарија дубровачка проза, стр. 53; и стр. 2.

¹⁸ op. cit. стр. 2. в. и М. Rešetar: Zadarski i Rañinin lekcionar, Zagreb 1894.

^{18а} М. Решетар: Најстарија дубровачка проза, Београд 1953, стр. 53. Фонетски лик *милосрђе*, дакле са извршеним јотованьем денталног оклузива налазимо код писаца XVII века као нешто обично, код Посиловића (из 1639), код Ј. Р. Гучетића (из 1639), чак и у Пољичком статусу, в. РЈА s. v. *milosrđe*. Решетар сумња у аутентичност и облика инструментала јединице именице *īameīī-īameīū* који налазимо у једном писму из XV века у Стојановићевим Повељама (II, 465, код Решетара в. Глас СКА, CLXIX, 163, в. и испод текста). Овакве сумње могу бити и одраз прихваћеног мишљења да се ново јотованье вршило крајем XVII века, а све оно што се налази пре тога времена проглашава се писарском погрешком. Такво мишљење, наравно, не мора бити тачно. То су писарске погрешке само уколико се тичу традиције, иначе то могу бити реална слика говорне стварности тога времена. Истина, повељу у којој налазимо инструментални облик *памећѣ* (у реченици: *од свега чинѣ доврѣомъ памећѣ за живота мога и марина*) приређивач није видео него ју је прештампао из Срђа за год. 1906, стр. 750.

¹⁹ исп. о овоме код Решетара за писану реч Никше Звијездића, Глас СКА, 169, стр. 176.

(а не треба заборавити да је фреквенција ове именице у то време била изразито велика, па и поред тога она се већ тада јавља са јотованим денталом) то ће пре бити извршено код именица са неким од сонаната на крају основе — типа *знање*, *веселе*, јер је процес јотације ових гласова и у физиолошком погледу био једноставнији.²⁰

3. У приморским лекционарима XV века који, по речима Милана Решетара, чувају неизмењене сугласничке групе у којима се нашло *j* из *џj*, као и оне у којима имамо *je* из једносложног рефлекса *ě*²¹ такође налазимо по неки пример са новим, чак и јекавским јотовањем:

uļa, ulū, muñe, muñu, muña /Zadarski lekcionar: *a isagгна mugna ishodechi; up(ri)lichu mugne chase p(ro)suitgliuue*, стр. 59; *dayte nam uglia nascega; ne ucesce uglia sobom*, стр. 76; иако ту налазимо и *ulja, munju: precistu mast uglja nasuitlochye*, стр. 89/; — са неизмењеним сонантима *л* и *н* испред *j*;

(Bernardinov lekcionar); *proгнање, ројењем*

muña, bezumñe, milosrđe, nemilosrđe /Ranjnin lekcionar: *svjetlost ogneña a od oğña muña (mugna) ishodeće* стр. 264; *jere hoće milosrđe (mjlosargie) sčekat*, стр. 318; *da se odvrgu nemilosrđa (nemjlosrgia)*, стр. 106/.

²⁰ Т. Маретић у великој граматици (1931) каже да се „по свјedoчанству starih knjiga i akad. rječnika govorilo... до XVIII vijeka *bitje, milosrdje*“ стр. 81. У RJA s. v. *milosrђе* Маретић пише да се на основу реченичке грађе „може закључити, да је у štokavskom govoru до XVI vijeka било *milosrdje*, у XVI i XVII vijeku i у XVIII do polovine да је било i *milosrdje* i *milosrđe*, а од polovine XVIII vijeka до danas samo је *milosrđe*“. Дакле, Маретић је овде ближи нашем схватању. Он ту дозвољава да се ново јотовање зачело и да су његови резултати били присутни у говору штокаваца још у XVI в. да би се ти облици уопштили тек у XVIII веку. Маретић, овде, значи, напушта младограматичарско учење о безизузетачности вршења гласовних промена и прихвата теорију постепеног уопштавања, постепеног прелаза *đj* у *ђ*.

У Примерима проф. М. Павловића на 104. страни дат је Дивковићев текст из Бесиде у коме налазимо *немилосрђем*, а на стр. 105. *милосрђа*. Пошто С. Ђорђевић у раду о Дивковићевом језику (Глас СКА LII) не наводи такве облике, него само оне са неизмењеним стањем (стр. 106, 108), у књизи проф. Павловића биће у питању штампарска грешка, као што је грешка што на стр. 23. стоји да је ново јотовање добило маха „крајем XVI века“ јер на почетку тога поглавља стоји — Крајем XVII века почињу долазити до изражаја нове појаве — ту се мисли на ново јотовање, исп. и ове редове: Ново јотовање, нарочито код збирних и глаголских именица и код придева на *ји* почиње се вршити тек од краја XVII века (23). Као што видимо, проф. Павловић остаје при периоду XVII—XVIII века за ново јотовање, као што је то изнео проф. Велић.

²¹ М. Rešetar: Primorski lekcionari XV vijeka, Rad JAZiU knj. 136, стр. 117—118; Проза, стр. 53, в. и А. Младеновић: Језик Петра Хекторовића, Матица српска, Нови Сад 1868, стр. 75.

У овим лекционарима, као што је већ речено, налазимо и потврда за јекавско јотовање:

ńekako, ńeci²² (Ranjinin lektionar), а то јотовање је засведочено и из других споменика XV и почетка XVI века:

*кољено*²³, *разбољеше се*²⁴, *њекога, уљезла*,²⁵ о чему в. ниже.

4 У паштровским листинама²⁶ пред крај XVI века често сретамо облик *суђе*

11-X-1590: пр(ѐ)дъ све -д- сѣѣи -в- воеводе зворске; више писаниема сѣѣама...

поштени сѣѣи говоримо богѣ и вама...

поштени сѣѣи и ѿ говорим богѣ и вама

ѣ ти ми сѣѣи (стр. 12).

14 и 15-XI-1590:

од орѣдена поштениехъ суднихъ пр(ѐ)дъ -в- сѣѣи ...

пр(ѐ)дъ више писане -в- сѣѣи (х 2)

пр(ѐ)дъ сѣѣомъ рѣдѣма (стр. 13)

пр(ѐ)дъ све -д- сѣѣи (стр. 14)

24-I-1591: пр(ѐ)дъ све -д- сѣѣи

пр(ѐ)дъ нама више писаниема сѣѣама

поштени сѣѣи (стр. 15)

ми речени сѣѣи (стр. 16).

²² ор. cit. 118, у Прози се дају примери: *њекака, њеци* (у Рањинином лекц. имамо: A ńega ńekako (gnjehacho) ne mogosmo uhititi стр. 153; други пример ту гласи: I videći ńega adoraše ga; ńeci (gnjecij) zato sumńiše, стр. 210.

²³ Дубровачки псалтир из XVI в., Проза 53, као и Jezik Marina Držića, Rad 248, стр. 160. Решетар ту каже да су изузеци у којима се налази јотован сугласник, а да су обични примери типа *којје, дубје* и сл. За пример *зђѣи* Решетар каже да није јасно написан. За нас је овде важно да се у XV веку и у Дубровнику јавља јекавско јотовање, без сумње та је особина била знатно раније присутна у говору дубровачког јекавског залеђа, и да се напоредо са *уље, муња* јавља и *разбољеше се, њекога*.

²⁴ Проза, 53.

²⁵ Проза, 53, Jezik M. Držića, 160. У RJA s. v. риће налазимо и овакав пример: Veliko риће које уди љовјеку, из Дубровачког зборника од 1520, у том зборнику, међутим, налазимо *иѣиѣи*, и то не на листу 166 б како стоји у RJA, него на листу 167а в. Libro од мнозијех разлога, стр. 211. У RJA је погрешно дат и пример *rodaci*: I dode (Suzana) s rodaci, из Рањинина лекционара (RJA s. v. роѣак. У тексту Рањининого лекционара стоји: I dode (Suzana) s rodjaci i sinovmi... стр. 153.

²⁶ Паштровске исправе XVI—XVIII вијека, Државни архив НР Црне Горе, Цетиње, 1959.

У старијим исправама које се дају у овом зборнику налазимо облик
судне исп.: ми судне Паштровић (11-III-1571, стр. 2)

почтени судне (исто)

на судна (стр.3) дакле, без извршеног јотовања.²⁷

5. У Зборнику докумената из историје Црне Горе крајем XVII
века налазимо:

с вашом зайовијеђу, фебруар 1691;

имање, суђе, фебруар 1691.²⁸

У црквеном летопису Андрије Змајевића, надбискупа барског и
примаса српског који је писан 1675. године народним језиком налазимо:

у расванућу (Предњегошевско доба, Титоград 1966, стр. 149);
за не остати под облашћу турском (стр. 150);

У његовим стиховима из 1667., објављеним у истој књизи — Пред-
његошевско доба, налазимо:

йролеће (стр. 151), цвијеће (151).

А Змајевић пише и *Шћейану* (стр. 150), *Шћейан Немања* (стр. 152).

6. У турско-млетачким листинама што их је објавио Љубић у Ста-
ринама²⁹, крајем XVII века налазимо поред *љући* и *вљера*. У једној листини
из 1689, коју је Даздар-ага упутио плешивачком кнезу Радулу налазимо:
хоте, лући, на божу *влеру*, на божу *влеру*³⁰, а то говори да је већ тада
у овој јекавској зони било и *вљера* сасвим обично, јер се то јавља и у писму.

У једној листини из прве половине XVI века, 1537, налазимо име-
ницу *рођак*, са извршеним јотовањем:

кои ќе... мога слуге рођак³¹

У листинама са краја XVII века обични су примери као *љуђе*, *вљера*,
робље, *здравље*, исп.:

Да съте у Барѣво справили *љуђе* с Пиперима, пише Сулејман-паша,
1689³²;

²⁷ Један од приређивача овога зборника, проф. Иван Божић, у предговору
каже да се при издавању ових листина имао на уму и посао филолога и да се без наро-
читих потреба није одступало од граfiје какву налазимо на овим листинама, стр.
IX и XIV.

²⁸ Зборник докумената из историје Црне Горе, приредио Јевто Миловић,
Цетиње 1956, стр. 3.

²⁹ S. Ljubić: Rukoviet jugoslavenskih listina, Starine knj. X, 1878.

³⁰ op. cit. 19—20.

³¹ писмо Хусрем-бега (!) босанског паше, op. cit. 16.

³² op. cit. 20, о овоме в. Rešetar: Der štokavische... 117, Ivšić, Današnji po-
savski govor, Rad 196, 140—141.

божа *влера*, пише Мехмед-ага Смаилагић, писмо је без датума³³;
турско *робле*, писмо Црмничана „свиех Црничанах“, у истом писму
налазимо и: што *гође* хоћеш, *ђе* смо погинули³⁴;

ниће ништа немамо³⁵;

робле, у *здравлу*, писмо попа Мраичека Никова и његових Глухо-
дољана, без датума³⁶;

разумлесмо, *робле*, писмо старешина Глухог Дола, без датума.³⁷

У тим листинама налазимо и: ми смо *гђе* *гође* заповиједа³⁸; исп. и:
з бременом *гђе* буде, поглавице Новога Дубровчанима.³⁹

7. Посебно место у разматрању ове фонетске проблематике заузима
језик наших старијих писаца. Мада је и до сада навођен по неки пример
из њихова језика, овде ћемо дати један систематскији преглед ове особине
у њихову језику:

а) Марин Држић има, према Решетару: *svitje, dubje, korje*, дакле
без јотовања, али зна и за: *ńešto, ujezla*⁴⁰;

б) А. Гучетић, дубровачки писац XVI века, има: *spasseńe, braću*,
исп. *Otce, braću, djecu, ostale sve rodjake*⁴¹;

в) Ј. Р. Гучетић има *милосрђе*: *milosrđe na grešnika imaj*⁴²;

г) Иван Гундулић често има ј место *љј* и њ место *њј*, и то облик са
ј Решетар је у писаној речи И. Гундулића нашао 15 пута, а „око 40“ по-
тврда за њ, типа *prijeteńe* (< пријетити), *dmjeńe* (дути-дтем), *sviđeńe*.
Гундулић редовно има *пића*, а зна и за: *primaliće, sviću, biće* (< *bitje*),
šreћи, али не зна за *đe* < *дђе*⁴³;

д) Иван Анчић, босански писац XVII века, има: *pristoje, uje,*
veseje, dresenje, zabrańja, imañje (ту је њ + ј), па и *vodokršće, milosrđe* и
treći.⁴³

³³ оп. cit. 21.

³⁴ оп. cit. 22.

³⁵ оп. cit. 22.

³⁶ оп. cit. 23.

³⁷ оп. cit. 23.

³⁸ оп. cit. 24.

³⁹ Писмо је из 1605, Старине, XI, стр. 80.

⁴⁰ М. Rešetar: Jezik Marina Držića, Rad JAZiU 248, стр. 160.

⁴¹ Т. Maretić: Istorija pravopisa latinskijem slovima, Zagreb 1889, стр. 44, в. и.
RJAziU s. v. rodak, књ. XIV, стр. 115.

⁴² RJAziU s. v. milosrđe.

^{43a} М. Rešetar: Glavne osobine Gundulićeva jezika, Rad, књ. 272, стр. 18—19.

⁴³ Светозар Марковић: Језик Ивана Анчића, СДЗБ, XIII, стр. 74—75.

ђ) Михаило Раднић, босански писац XVII века, пише: *utišeње, većaње, pogrđeње, slijedeње, dilovaње, zabilježње, pogrđeња*⁴⁴, као и: *nasla-gegna* (gn = њ), *pošteња*⁴⁵, *oteščање*⁴⁶, *pogargeње*.⁴⁷ Раднић има и: *treći: Treća stvar, koju bog sebi sahrani, jeste osveta*.⁴⁸

е) П. Б. Бакишић, писац XVII века који је „*zaciјelo bio rodјeni Bugarin*“ у делу писаном 1638. пише: *trechiom*⁴⁹, *pichiu*⁵⁰;

з) И. Аквилени, дубровачки писац XVII века, дело писано 1689, има: *treći: treći dan bez patјenја uzkrсно*⁵¹;

ж) И. Бандуловић, босански писац XVII века, дело писано 1626, има: *milosardye* (*ду = ђ*) уп.: *rodyenoga, mladyi, sudyen*⁵²;

и) П. Посиловић, босански писац XVII века, има: *rođака: Sada јesmo u tugah čuви smrt koga prijatelја, sada od koga rođака*;⁵³ *milosrđe: tvoје milosrđe, imaj milosrđe*⁵⁴;

ј) Код Филипа Лаштрића, босанског писца XVIII века, налазимо „*vanredno velik... broj primјera s izvršenim јotovanјem*“ у групама *њј* и *љј*: *govoreње, јedeње. lisičeње, korieње, zlateње*, као и: *koјem, žiја. mišļu*; затим: *prolića, primaliće, primalića*.⁵⁵

к) Стјепан Матијевић, босански писац XVII века („*rodio se u ро-ѕјednјoj четврти 16. vijeka u Tuzli ili њenoј okolini*“)⁵⁶ има: *съ мисалюм, съ мисалюм*,⁵⁷ *пригрьешене*;⁵⁸ *нарећена*.⁵⁹

⁴⁴ М. Решетар: Икавско-јекавски говор М. Раднића, ЈФ V, 48.

⁴⁵ Т. Maretić, *Istorija pravopisa*, 135—137.

⁴⁶ оп. cit. 139.

⁴⁷ оп. cit. 135.

⁴⁸ RJAziU s. v. treći.

⁴⁹ Maretić, оп. cit. 92; у Radu 209, стр. 175 Maretiћ каже за Бакишића да је „*морао бити католички Бугарин из Угарске*“.

⁵⁰ оп. cit. 92.

⁵¹ RJAziU s. v. treći.

⁵² Maretić, оп. cit. 71. Не треба заборавити да и данас на подручју централне Босне — ијекавско-шћакавска зона — налазимо неизвршено јotовање у примерима типа: *rodјак, дјацц, лисџје, влаџје, гвоздје, ладја, браџја*, в. код Брозовића HDZв. II, 137.

⁵³ RJAziU s. v. rođak.

⁵⁴ оп. cit. s. v. milosrđe.

⁵⁵ Herta Kuna: *Jezik fra Filipa Laštrića bosanskog fraјjevca XVIII vijeka, Akademiја nauka Bosne i Hercegovine, djela, knj. XXVII, Sarajevo 1967, str. 112—113.*

⁵⁶ Slavko Pavešić: *Jezik Stјepana Matijeвића, Rasprave Instituta za јezik, I Zagreb 1968, 373.*

⁵⁷ оп. cit. 384.

⁵⁸ оп. cit. 390.

⁵⁹ оп. cit. 408 Истина, Павешић каже да се „*dentali t, d, n, l ne старају sa ј izа sebe*“ 410. Ако за секвенце *ије > џје, дје > дње* има сигурних доказа за овакву

л) Славонски писци XVIII века често пишу неизмењене сугласнике испред наставка *je* < *џе*: *cvitje*, *ganutje*, *milosrdje*, *listje*, а редовно *grozdje*, иако и: *снопље*, *шибље*, *споменуће*, *зачеће*, *милосрђе*, *лишће*. (Rad 211, стр. 152—153), али, по мишљењу Т. Маретића, народ је „по Slavoniji u tim i sličnim riječima za cijelo govorio“ *ћ*, *ђ* (Rad, књ. 180, стр. 168). Стј. Ившић, међутим, допушта постојање и неизмењених гласовних група *tje*, *dje* и сл. (Rad 196, стр. 197).

љ) Код далматинских писаца тога времена налазимо сличну ситуацију. Маретић претпоставља да се *ђ* изговарало само у *милосрђе*, а за друге речи „теже је dopustiti izgovor sa đ“ (Rad 209, стр. 187), са чим се не морамо сагласити. У језику тих писаца имамо и: *pristoje*, *џе*, *zeje* (редовно код Бановца из Котара и Матића, из Дрнишке околине; *ње* > *не* редовно код Бадрића из Дрниша, и Лучића из Макарске); Бановац има и *zdravje*, тако и Кадчић, Кнежевић, Лучић, Матић, Качић; срета се и *drvje*, *uzglavje* у језику писаца Далмације XVIII века; ови писци поред *šće* : *vodokršće*, *razkršće*, *pošašće*, *miložcu*, чешће имају у тим примерима *stje* (op. cit. 201—202), што није неочекивано, с обзиром на говорну зону из које они потичу, а свакако, било је угледања и на писце из старијег времена и из других крајева.

тврђу, уп. *питиџ*, *гвоздџуљ*, стр. 410, јер ту јотовањем добијамо сасвим нови глас који изискује сасвим другачији графички знак, другачију графему од оних које су се стопиле у процесу јотације, такви докази не постоје за групе *љје ље*, *ње* > *ње*. Ако се сложимо са проф. Павешаћем да Матијевићеви графички знаци *лџ*, *нџ*, *љџ*, *ню*, *нџ* значе и *ље*, *ње*, *љу*, *њу*, дакле имају јотован сонант уп. „*čita se ље, ње, љи, њи*“ стр. 386, тј. да у *љовко*, *вогoљувство*, *лашнџ* стр. 387, имамо *љу*, *ље* зашто се такав закључак не би могао дати и за примере типа *џдпџцтџенџ*, *мисаљом* (= *ом*) стр. 385, 384. То исто вреди и за случајеве са једносложним рефлексом *џ* : *жџџети*, *жџџе* са стр. 385. Није никако убедљиво оно што читамо на 439. страни овога рада у вези са глаголским именицама, наиме, ту проф. Павешаћ каже: „*Što se tiče utjecaja glasa j od nastavka -je na završni suglasnik participa, iz grafije se vidi na vrlo mnogo mjesta da se trag nekadašnjem poluglasu sačuvao u govoru u tome što se n + j, l + j izgovaraju još uvijek nesliveno, kao dva glasa*“. Овде је већ речено да графичка подударност у примерима као *лашнџ*, *сметнџ*, *пољџ*, *сумљџ* поштџенџ упућује на закључак да смо ту већ имали извршено јотовање. Матијевићево писање *станџкџ познџнџкџ* стр. 410 потврђује да графичка страна ни код овога писца није била уједначена (о графичкој ситуацији у нашој ћирилици из предвуковског периода в. детаљније код А. Младеновића: Сава Мркаљ и његови претходници у реформи предвуковске ћирилице, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, X, 1967, 161—198.), али то не искључује претпоставку да је и овај писац графемама *нџ*, *лџ* означавао и *ље*, *ње*, као што су то чинили и други писци који су писали овим писмом (в. код Младеновића, op. cit.) и ниже у овом раду. Павешаћево мишљење да графичка ситуација одражава говорно стање „траг некадашњем полугласу сачувао (се) у говору“, не може се прихватити. Графичка ситуација не мора бити верна слика говора, а у то време, без сумње, није било апсолутне подударности између писане и говорне речи.

м) В. Јагић, говорећи о историјату нашега језика⁶⁰, наводи пример љубављу из Наука карстјанског који је крајем прве половине XVIII в. издао Брачанин Ј. Боначић, а у вези са Боначићевим штокавизмима и његовим речима којима се обраћа читаоцу (... Najti šeć napokon način od govorenja ki nij u običaju u svakemu mistu od Dalmacije: nemoj zamiriti, molim te; jerbo budući ovi nauk odlučen navlastito za moju crikvu, biše potrebno da govorim s onim načinom s kim se u mojoj župi govori..; моје је подвлачење, А. II.), Јагић каже да се „smijemo pouzdati da imamo pred sobom jezik iz početka XVIII vijeka kojim govoraћu na otoku Braču“.⁶¹ А ако је облик љубављу био говорни стандард чакавског Брача⁶² почетком XVIII века, онда је, без сумње, такав облик на штокавском копну морао знатно раније бити говорни стандард.

н) Код чакавских писаца наићи ћемо на још по који пример са новим јотовањем. У речнику Фауста Вранчића, родом из Шибеника, који је издан у Венецији 1595, налазимо: potvardyenyе, povratyenyе (пу = — пј), poštnee, veezaће, odpušćeће, romankaће.⁶³ А. Младеновић наводи из једног чакавског рукописа XVI века о животу св. Јеронима и ове примере: браћа (brachia), браћи (brachi), браћићи (bratchi), браћо (bratchio).⁶⁴

⁶⁰ V. Jagić: Članci i sjećanja, Zora — Zagreb 1963.

⁶¹ op. cit. 79—80.

⁶² О данашњем говору отока Брача исп. М. Храсте: О говору острва Брача, СДЗБ. X. О штокавским говорима на Брач у и Хвару проф. Храсте каже да „glasovni skup *lj* redovno se čuva dobro: vesel-je, pristol-je, obil-je, Novosel-janin, sol-ju“ Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu 1951, 386, иако ти говори знају за *грозђе* поред *грозје*, стр. 387. Да ли ово треба да значи да је Боначићево љубављу импорт са штокавског терена? Није немогуће, али није искључено да су се такви фонетски ликови могли чути и од становника Брача у XVIII веку исто онако као што се данас ту јављају дублети *грозђе* и *грозје*. Друго је питање да ли је употреба ових облика дијалектолошки поларизована: штокавци: *грозђе*, чакавци: *грозје*, али и сам чакавски лик ове именице са *је* упућује на извршено јотовање и супституције штокавског *мј* чакавском секвенцом *мј*: *грозђе-грозје*, иначе ова именица без јотовања треба да гласи: *грозђе*.

⁶³ T. Maretić, Istorija pravopisa, 39—41.

⁶⁴ А. Младеновић: Прилог проучавању чакавских рукописа из Далмације, Зборник за филологију и лингвистику, књ. VII, 106. О облику браћа исп. и код Даничића, RJAziU s. v. brat. Да су чакавски писци доста рано почели преузимати штокавске говорне особине потврђује нам и П. Хекторовић. А. Младеновић, наиме, у Хекторовићевој писаној речи бележи поред што (*што* је најстарије...) још и *л > о* (видио, говорио) и сасвим исправно закључује да напредна употреба изразитих штокавских облика уз чакавске и код Марулића и код Хекторовића јасно показује да су такви облици били „блиски језику поменутих писаца“ в. А. Младеновић: Језик Петра Хекторовића, Матица српска 1968, стр. 35, испод текста.

8) Наведимо овде још и овај податак. У говору галипољских Срба који су „одсељени највероватније у првој половини XVII века или пред крај XVI века“ са нашег језичког тла (околина Јагодине) у Турску, налазимо доследно извршено јотовање у секвенцама *њј*: *вѣзѣње*, *орѣње*, *шкѣње*, *вѣрѣње*, *играње*, *чѣвѣње*, као и: *грмѣњи* (= кремене), *камѣњи*, *корѣњи*, *сѣрње* (= сирење).⁶⁵

Секвенца *љј* у овом говору доживела је посебну судбину јер „*љ* иначе даје *ј*“⁶⁶, али се и ту нађе: *висѣље*,⁶⁷ па и сам факат да код Галипољаца налазимо *је* м. *ље* говори да је и тај говор знао за извршено ново јотовање.

Галипољци имају и: *шрѣћи*, *цвеће*, *шрѣће* *курѣшо*.⁶⁸

Без обзира на то што је овај фонетски процес код Галипољаца и некомплетан и доцнијим унутарњим фонетским девијацијама разрушен, материјал тога говора показује да су они из старе постојбине, а то је косовско-ресавска говорна зона, понели у одређеним секвенцама већ измењено стање, извршено јотовање. То је био случај са секвенцама *љје* *нје* *тје*. Ово, опет, упућује на закључак да је процес јотовања у оним говорима који се обично сматрају жариштем новоштокавских иновација знатно раније био завршен, јер како и проф. Ивић каже: „Ако се нека промена извршила у XVI в. у Дубровнику, то још не мора значити да се она у исто време догодила у неретљанском приморју, а поготову не значи да се морала тада догодити и у долини велике Мораве“.⁶⁹ Додајмо уз ово да је не само вероватно него и сигурно да се гласовни процеси нису вршили у исто време на целој територији штокавског дијалекта.

9) Да укажемо овде и на стање које налазимо у писаној речи Јурја Крижанића. Крижанић је, као што је познато, рођен 1618. године „у Каšтелу Обрћу близу села Рибника у жупи Липнику, крај Карловца у Хрватској“.⁷⁰ Школовао се „у *zavodu Collegium Graecum* који је био *namijenjen pripadnicima istočne crkve*“⁷¹, али о нашем језику није био добро обавештен и његово закључивање „*da je sav južnoslavjanski jezik pokvaren*“, а да се још једино у његовом родном завичају добро сачувао стари и непокварени наш језик „*ne dokazuju ništa drugo, nego da Križanić hrvatskog*

⁶⁵ П. Ивић: О говору галипољских Срба, 430, примери на стр. 120.

⁶⁶ *op. cit.* 120.

⁶⁷ *op. cit.* 120—122.

⁶⁸ *op. cit.* 122, о овом облику исп. код Р. Бошковића, Наш језик, I, 129.

⁶⁹ О говору галипољских Срба, 426, исп. о овоме ниже.

⁷⁰ М. Hraste: *Prinosi poznavanju hrvatskosrpskog jezika J. Križanića*, *Radovi Zavoda za slav. filologiju*, V, 1963, стр. 27.

⁷¹ *op. cit.*

jezika osim svoga rodnoga mjesta i dijalekta zagrebačke gospode, upravo nimalo poznao nije⁷². Па и поред тога што је он рођен на подручју kajkavског дијалекта и што је у почетку писао „у užем svojem, od djetinstva i iz Zagreba poznatom mi narječju kajkavsko-čakavskom... kojim se u njegovu zavičaju još i danas govori“⁷³ његова писана реч зна и за ново јтовање.

У Путном описанију⁷⁴ налазимо: *uzradowanie veliko*⁷⁵, *pokaianiem, powernienia, prestuplenie*⁷⁶, *pregrjszenie, darowanie, zaproszenie, ustawlieniu zakonow*⁷⁷ где скупина *nie* може да се чита и као *нје* јер Крижанић има и: *powernienia*, а у трећем слогу скупина *nie* — *нје*, то је ван сумње. То исто вреди и за групу *lie : drivilie*⁷⁸ према: *prestuplenie, sterplienie*⁷⁹.

У радовима које је Крижанић писао ћирилицом налазимо исто тако примера који говоре да је он знао за ново јтовање. Тако у његовим целокупним делима налазимо: *писанју, говоренје, говоренју, укџанје* уп. и: *лјудеум* ≡ *људма*; ко *правому писанју*⁸⁰, уп. и: *њеју*⁸¹; *отчаянје: воља*⁸²; *Истина*, Крижанић тражи да се пише: *ладја, здравје, смртју*⁸³ али је он знао и за *лађа* јер каже: не реџи *ла-дџа, пла-тџе, него лад-ја, плат-је*.⁸⁴ Значи, он добро разликује ова два фонетска лика наведених речи.

Наведени примери, чини нам се, јасно говоре да се ново јтовање, које је условљено губљењем полугласника, вршило знатно раније него што се у нашој науци до сада сматрало. Без икакве сумње период од XI до XV века био је довољан за померање границе слога и за стварање фонетских услова за ову гласовну измену.⁸⁵ Што потврде са измењеним, јотованим сугласником из периода крај XV почетак XVIII века нису бројније мислим да разлоге треба тражити у писарској традицији. Сам

⁷² V. Jagić, осврт на Безсонов рад о Крижанићу, Rad JA knj. XVIII, 1872, стр. 180.

⁷³ op. cit.

⁷⁴ Putno opisane od Lewowa do Moskvi, lјta 1659, Собран, сочин. Крижанича, књига I.

⁷⁵ op. cit. стр. 8.

⁷⁶ op. cit. стр. 8.

⁷⁷ op. cit. стр. 9.

⁷⁸ op. cit. стр. 8.

⁷⁹ op. cit. стр. 11.

⁸⁰ Собр. сочиненнй Юрія Крижанича, II, Москва 1891, 29.

⁸¹ op. cit. 36.

⁸² op. cit. 15.

⁸³ op. cit. 34.

⁸⁴ op. cit. 36, 44, уп.: *излџџенје* (стр. 61), *худџе* (стр. 19), *родџен* (op. cit. 61) *родџента* *неродџеня* (II, 116) URJA стоји да се *лађа* *јавља* тек у XVIII в.

⁸⁵ То је време када се *јавља* и *јекавско јтовање*, в. ниже.

факат да и у то време, XV—XVIII век, срећамо по који пример јасно говори да је то већ била говорна варијанта и да су се такви фонетски ликови борили за свој опстанак, или за превласт. Уз ово треба указати и на чињеницу да се и у писаном језику XVIII века, код писаца штокаваца, наилази на примере са *ише, дие, ние, лие*, што је, свакако, пре последица писарског манира него реална слика говорног стања.

У другу групу примера, оних који нису тако сигурни, који су само потенцијалне потврде за извршено ново јотовање, убрајамо потврде из наших старих ћирилских споменика. Истина, и до сада је указивано на по неки пример из споменика писаних ћирилицом, углавном на оне примере који су несумњиви. Овде, пак, дајемо примере који су само могући, али не и сигурни. Оваква класификација наших примера проистекла је из чисто графичких разлога. У латиничким споменицима, где је до илираца у графици и правопису такође владала „грдна збрка“, лакше се дају разлучити примери са извршеним јотовањем од оних који још чувају неизмењене сугласничке скупине непалатал + *j*. Ту се, дакле, лакше распознају примери у којима имамо традиционално писање од оних у којима се огледа новонастала фонетска ситуација. У споменицима писаним ћирилицом, на жалост, није увек лако оделити прве од других примера. Исти графички знаци ту, најчешће, служе и за *ље, ње* и за *лје, нје*, уп. *лював* и *пристолю*. Због тога се овим примерима и приступа са већом опрезношћу и са знатном дозом скепсе. Али сам факат да се резултати старијих јотовања исказују истом графичком сликом као и они где је могло да буде извршено ново јотовање, дају нам за право, ако ништа друго, да и у овим последњим наслућујемо резултате новог јотовања. Додајмо уз ово и чињеницу да је графичка неустаљеност ту константна. Чак и један писар, у истом тексту, може да употребљава различите графеме за исказивање исте фонеме (Оваква графичка неуједначеност, као што се зна, има корене још у рашкој редакцији, в. А. Белић: Учешће св. Саве и његове школе... Светосавски зборник, Бгд 1936, стр. 235, 250, 264, 276). Ево како то изгледа у неким нашим ћирилским споменицима:

1. у Повељама што их је издао Љ. Стојановић⁸⁶ налазимо подоста примера који би се могли узети као доказ за измењене секвенце тврд сугласник + *j*, нарочито за измену ликвида *л* и *н* и сонанта *ј*. Овде се наводе само неки од таквих примера; а јављају се већ у другој половини

⁸⁶ Љ. Стојановић: Старе српске повеље и писма, I, Београд 1929; други део ових повеља издао је Ст. Куљбакин 1934. Куљбакин је ту навео и исправке које су се поткрале Стојановићу, а које је уочио Гринентал. Истина, све погрешке нису ни ту дате, в. Решетар, Глас 169 стр. 166.

XIII века: *ѡвѣдѣнѣ*,⁸⁷ *повѣдѣнѣ повѣленѣ*, *ѡтверженѣ*,⁸⁸ *записанѣ*, *свѣдѣнѣ*⁸⁹, као и: *исправѣнѣ*,⁸⁹ *ѡдѣнѣнѣ*, *ш ѡговѣнѣ*.⁹¹ и што се више приближавамо XVI веку њихов број је све већи. Истина, а на то је такође потребно указати, у повељама и писмима што су их писали професионални канцелари: Руско Кристофановић (1392—1430)⁹² који пише и *неки*, *некога*, *неколико*, *некога*, а то би се дало читати и са извршеном изменом сонанта *н*, Никша Звијездић (1430—1455) и последњи дубровачки канцелар Маринко Цвјетковић⁹³, овакве неједнакости у графичкој су ређе. То је и схватљиво. Професионални писари су настојали да не одступају од традиције. Друго је питање колико су они у томе успевали.⁹⁴ У оним, пак, писаним документима што су их писали писари непрофесионалци, нарочито у Босни, број народних говорних особина је знатно већи.⁹⁵

2. У споменицима⁹⁶, што их је приредио Ђ. Шурмин⁹⁷, већ у првој половини петнаестог века наилазимо на случајеве који би могли упућивати на измењене сонанте *л* и *н* испред *је* у примерима типа *имање*: *повошанѣ*, под *ѡплѣм'* (уколико је *ѡплѣ* в. RJA s. v.) уп. и: *спомѣнѣт'ѣ*, *иако вратиѣ*, *вратиѣ*⁹⁸ — кнез Иван Франкопан; а у листини Бартула Франкопана, оца Ивановога, из 1437, која је била у латиничком препису, нала-

⁸⁷ ор. cit. 9, из 1249. године.

⁸⁸ 1252. година, стр. 17, 18, уп. у истој повељи: *с кѡплѣми*, *кѡплѣ*, *кѡплѣми* исп. о овоме у Енцикл. Југославије IV, 513.

⁸⁹ ор. cit. 18.

⁹⁰ 1348. година, стр. 57, 58.

⁹¹ 1362. година, стр. 100.

⁹² К. Jireček, Archiv für slav. Philologie, XXVI, 204, Решетар: Проза, стр. 21.

⁹³ в. код Решетара: Archiv für slav. Philologie, XVI, 357.

⁹⁴ Решетар, ор. cit. 364. Наравно, сваки писар је могао да унесе нешто своје, нешто лично у писарску вештину, што се мора узимати у обзир, в. код Решетара: Нове дубровачке повеље Стојановићева зборника, Глас СКА, 169 стр. 123—166 о језичким особинама појединих дубровачких писара Решетар је доста дао у разним својим радовима од којих се многи наводе и у овом раду. О утицају латиничке традиције на дубровачке канцеларе. в. П. Ивић, Основные пути развития сербохорв. вокализма В. Я. 1958, Но 1, 9 сепарата.

⁹⁵ Овде указујемо само на један пример. У повељи бр. 522 на стр. 503—504. прве Стојановићеве књиге има подоста особина које су унесене из живог народног говора, а које се, опет, ређе налазе у другим повељама, нпр. *тѡи изидоше*, *цѣлѣ свѣтѣ ѡвѣдѣнѣ*.

⁹⁶ Hrvatski spomenici, sveska I, Збирку И. Кукуљевића и Р. Лапашкића попунио и за тисак приредио Др. Ђуро Шурмин, Загреб 1898.

⁹⁷ Мора се имати на уму да је ово Шурминово издање доста некритично, в. А. Белић: Основи историје српскохрватског језика, I, Фонетика, Београд 1960, 18.

⁹⁸ Иван Франкопан, у Хрељину 1440, ор. cit. стр. 153.

зимо: на знан'е, наше дан'е (= дање, давање), Прош'ню.⁹⁹ У повели Стефана Томаша Остојића, босанског краља, из 1446. (писано у Сутисци) налазимо: доврохотинье, зтвореньемь поред: подринию, овитованиѣа, али и: довровольне¹⁰⁰ исп. и ове примере: иминѣ поред: иминие;¹⁰¹ пристоѣн'ѣ, од изливен'ѣ, ис'пунен'ѣ, в дѣгован'и, верован'е;¹⁰² за векше веруване, поред: спротивречениа, али и: негове верне, немѣ и нега останкѣ,¹⁰³ припоручен'е, за спасен'е, уп. и: довровол'но;¹⁰⁴ на знани, вѣрованье;¹⁰⁵ уп. и: за . . . краля, не г(о)споствѣ.¹⁰⁶

3. У турско-млетачким листинама што их је објавио Љубић у Старицама¹⁰⁷, крајем XVI века сретaju се, исто тако, примери који дозвољавају да се у њима гледа извршено јотовање: поздравлене, почтене, уп. и :справлено лѣвав (1558)¹⁰⁸, на знане, уп. прико воле (1550),¹⁰⁹ поздравлене, почтене, уп. и: чиненеѣ, приврателѣ, лѣвав, нетеак¹¹⁰.

У Пуцићевом зборнику наших старих писаних споменика¹¹¹ налазимо: дамо на виднене;¹¹² свиднене вероване;¹¹³ ул. прошню, волю, краля, сахранено;¹¹⁴ уписаню, удрѣжане;¹¹⁵ као и; сандала;¹¹⁶ да пошле, да пошле,

⁹⁹ op. cit. 140—141, уп ту: полю; с оз'лѣ;

¹⁰⁰ op. cit. 165—166, исп. и ове примере: шргование, добиѣија, 178—179 графеме љ, њ, као што је познато све до Вука се употребљавају за фонеме љ и њ, исп. Т. Margetić: Gramatika i stilistika, 1931, 17.

¹⁰¹ Листина кнеза Мартина Франкопана из 1446, стр. 167. У тој листини налазимо и POTLE, о овом прилогу исп. RJA, s. v. poslije. Potle налазимо и у листини из 1447, op. cit, 173.

¹⁰² Томаш кнез Крбавски и хумски, у Рипчу 1447, op. cit. 171—172.

¹⁰³ Кнез Стефан Франкопан, на Гробнику 1457, op. cit. стр. 212.

¹⁰⁴ Опорука доп-Петра Кршовића из Сустипана, Далмација, 1460, op. cit., 221—222.

¹⁰⁵ Дубровник, 1463, писао Маринко, дубровачки канцелар, op. cit. стр. 231—232.

¹⁰⁶ op. cit. У вези са примерима који се овде дају из хрватских споменика мора се указати и на то да међу њима има и таквих у којима се очитују особине чакавских говора: меѣшов' до мене (стр. 141), ,ча (стр. 171), а тај моменат има свој значај.

¹⁰⁷ S. Ljubić: Rukoviet jugoslavenskih listina, Starine, knj. X, 1878.

¹⁰⁸ op. cit. 10—11.

¹⁰⁹ op. cit. 11.

¹¹⁰ op. cit. 11.

¹¹¹ Медо Пуцић: Споменици српски, књ. II, у Биограду 1862.

¹¹² 1436, кнез босански Твртко Боровинић, op. cit. 93.

¹¹³ Дубровачки кнез и властела, 1438, op. cit. 95.

¹¹⁴ исти, op. cit. 94.

¹¹⁵ 1438, op. cit. 95.

¹¹⁶ op. cit.

УЗИМИЕ,¹¹⁷ ВЕРОВАНЕЊЕ, УП.: НЕГОВЕЊЕ,¹¹⁸ ПИСАЊЕ,¹¹⁹ ВЕРОВАНЕЊЕ, КАО И: НЕГОВУ ВОЛЮ¹²⁰, ВИДЊЕ, ХОТЕНЕ, ВЕРОВАНЕЊЕ, И: НЕГОВА, НЕГШЕВЊЕ.¹²¹

4. У писмима „крајишких турских и хрватских частника“ што их је објавио Фр. Рачки¹²² налазимо исто стање: Pozdravlye, уп. Trosljevicha, Trošljevića, на знапуе,¹²³ чиниени¹²⁴ уп. негово, поздравлене.¹²⁵

5. Тако је и у тестаментима што их је објавио Јиречек¹²⁶: станне, уп. починиу, неговѣхъ¹²⁷ прощени;¹²⁸ љю, као и: осталимаъ.¹²⁹

6. У дубровачком зборнику од 1520. — Libro од мнозијех разлога¹³⁰, који је у редакцији М. Решетара 1926. године издала СКА налазимо: ѿ живиена, ѿ подствплена неѣ се диеанти.¹³¹ Решетар и овде помишља да би то „могле бити и писарске погрешке“¹³², што није искључено, али не и једино могуће објашњење. Напоредо са живиена ту налазимо и: ѿ нега, а у следећем одељку, на истој страни, имамо и: ццо-ни

¹¹⁷ оп. cit. 96.

¹¹⁸ 1441, оп. cit. 96.

¹¹⁹ 1441, оп. cit. 102.

¹²⁰ 1442, оп. cit. 105, уп. ту и досланюмъ: волмаъ.

¹²¹ 1442, оп. cit. 106, 107.

¹²² Fr. Rački: Dopisi između krajiških turskih i hrvatskih častnika, Starine, knj. XI, стр. 82.

¹²³ оп. cit. 82.

¹²⁴ оп. cit. 80.

¹²⁵ оп. cit. 87.

¹²⁶ С. Jireček: Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte, III, Archiv für slav. Philologie, XXI, 519.

¹²⁷ Тестамент Радича Алигретовића, Дубровник 1517, оп. cit. 519.

¹²⁸ оп. cit. 519.

¹²⁹ оп. cit. 523.

¹³⁰ М. Решетар: Дубровачки ћирилски зборник од 1520, 1926.

¹³¹ оп. cit. 101—103.

¹³² М. Решетар: Дубровачки зборник од 1520, Београд 1933, стр. 212. Истина, Решетар ту констатује да писар А (овај зборник су писале четири руке, управо три писара су дала основни текст А, Б, Ц „док је четврта Д црвеним мастилом писала неке натписе, поједине бројеве и ријечи у тексту првих трију рука, а при крају цијеле књиге додала поговор“, стр 1), иако није разликовао графеме *н* и *њ*, *л* и *љ* тј. писао је *на*, *ла* и место *ња*, *ља*, али је, подвлачи Решетар, разликовао „секундарне групе *лј*, *нј* од *љ*, *њ*“ стр. 137—138. Примери које смо ми овде дали *живиена*, *посиуилена* говоре да и тај писар грешти при писању именица овога типа, пише *на* уместо свога *нја*. Решетар ту види „писарске погрешке“, стр. 212. Наравно, ни овде, као ни другде, не могу се запоставити евентуални писарски пропусти, али, с друге стране, није немогуће да је писар и у овим примерима већ изговарао фонеме *љ* и *њ* и да је због тога истим графемама обележавао ове фонеме и у примерима као *воња* ≡ *воња* и *живиена* ≡ *живљена*.

овдне *шцо* вона уп. и з *дворѣмь воломь*¹³³ иако ту налазимо и: *иманне, чиненне*.¹³⁴ Дакле, у наведна два примера живиена и постѣплена *на* може да значи и *ѣа*. Исто тако је могуће да и у примерима типа *сцие(не)ни*¹³⁵ *изгѣленя*¹³⁶, *взддржаня*¹³⁷ може бити *ѣа* а не *нја*. Што у овом зборнику нема више потврда за ново јотовање, узрок је, чини нам се, настојање да се не одступа много од матице са које је преписиван текст. Писари овога зборника, како рече Решетар, само су „паљетковали“, то јест замењивали су „поједине облике и ријечи што у дубровачком говору нису биле или нису више биле обичне“¹³⁸, иако ти писари нису ишли за тим „да се радикално и конзеквентно недубровачки текст окрене на дубровачки говор“.¹³⁹ Дакле, и ту је само ретко, и то писарском непажњом, промакао понеки облик који није постојао у матици, али који је могао бити говорна особина писара, односно Дубровника. Ако је тако, а може бити тако, и ово говори да је почетком XVI века, ако не и нешто раније, у Дубровнику место старијих група *љје, њје* у изговору било *ље, ње*.

Ако бисмо потврде за ново јотовање поређали по хронолошком реду, добили бисмо овакву слику:

XV век

скрбљу, уља, уљем, муња, муње, муњу, ѿрогнање, ројење, безумње, милосрђе, немилосрђе (м и л о с т у и п а м е њ у иду међу примере који нису потпуно сигурни);

XVI век

сјењу, муња, угљевље, карање, зайушишење, мисаљу, милосрђе, сја-сење, браћу, суђе, суђама, суђом, рођак;

XVII век

ѿрисишље, уље, веселе, дресеље, забрање, имање, милосрђе, уишишење, већање, ѿогрђење, љуђе, робље, водокрише;

Као што примери показују, XV век, према нашим досадашњим сазнањима, може да се узме као сигурно време када се јавља ново јотовање, јотовање које је условљено губљењем полугласника из гласовне скупине *ѣј*, у нашим споменицима. Ово би, опет, говорило да је процес стапања сонанта *ј* са непалаталним сугласником (најпрво сугласницима *н* и *л*), који му је претходио, у народним говорима, можда оним

¹³³ op. cit. 99, писао први писар, А.

¹³⁴ op. cit. 103.

¹³⁵ op. cit. 103.

¹³⁶ op. cit. 101.

¹³⁷ op. cit. 100.

¹³⁸ Дубровачки зборник, 1936, стр. 5.

¹³⁹ op. cit.

најпрогресивнијим, оним у којима су иновације биле чешће и општије, већ у XIV веку, или бар крајем тога века, био на снази. На овакав закључак упућује и судбина сонанта *л* у финалној позицији слога у примерима типа *зеље*, *коље*. Да је тај сонант на крају основе *зел-*, *кол* био већ афициран сведочи факат што је он остао ван процеса вокализације гласа *л* у тој позицији (в. стр. 146. овога рада). Другачије би тешко било схватити зашто имамо: *колац-кбца*, *сйлолац-сйбца*, али *коље*, *зеље*. У вези са овим могло би се поставити питање: ако је ово јотовање почело да се реализује тако рано, макар и у групама *љје*, *њје*, зашто нема више потврда у нашим писаним споменицима? Чини нам се да овде није тешко наћи одговор, а он може бити двојаке природе, и то: прво, говорна и писана реч ни тада, као ни данас, нису биле потпуно идентичне. Говорна реч је знала за различите фонетске варијанте једне фонеме, писана реч је регистровала, ако је редовно регистровала, само фонеме, а не и њихове фонетске варијанте које су пратиле еволутивни развитак нашег гласовног система. То је прво. Друго, али нимало безначајно. Највећи број наших писаних споменика до XVIII века везан је за Дубровник. Дубровчани су били често канцелари и ван граница Републике, а познато је да и у многим другим иновацијама у језику Дубровник није ишао укорак са својим ијекавским залеђем — како херцеговачким тако и црногорским (исп. о овоме ниже, напомена бр. 144). Дубровачки говор и данас зна за неизмењене секвенце *шје*, *дје*, иако су *ће*, *ђе* херцеговачки и црногорски јекавски стандард већ неколико векова. То су, изгледа, главни разлози зашто је број потврда са извршеним јотовањем из периода XV—XVII век доста мален. Уз све ово ваља нагласити да смо ми у овој хронолошкој табели навели само оне потврде које су несумњиве, које својом графичком показују новонасталу фонетску ситуацију. Ми овде нисмо узимали у обзир оне примере који су потенцијалне потврде — оне из ћирилских рукописа где нам графичка ситуација не дозвољава да будемо категорички, а без сумње и тамо има примера који одражавају новије стање.

II

Што се тиче времена вршења јекавског јотовања, јотовања које је условљено присуством сонанта *ј* из секвенце *-је < ě* уз непалаталне сугласнике *н*, *л*; *ш*, *д*; *с*, *з*, *ц*; *ћ*, *б*, *м*, *в* у нашој науци се до сада сматрало да се то јотовање вршило нешто касније од онога које је везано за *џ*. Тако у фонетици проф. Белића читамо да су африкате *ћ* и *џ* у јекавским говорима млађе од оних које су настале од *шје*, *дје* (стр. 105). Т. Маретић у великој граматици о овоме пише: до XVIII vijeka govorilo se, kako nam stare knjige svjedoče колјети, лјџета, џјести, џјевати...“

(Gramatika i stilistika, 1931, 83—84). Истина, оваква формулација доста је непрецизна, неодређена. Негде се тако, или некако другачије, могло говорити и у XIX веку, можда, чак, и у нашем веку (како то констатује Решетар: *Der štokavische*, 143), али је питање да ли се тако говорило у оној зони штокавског дијалекта која се сматра „нашом Тосканом“. Свакако да није. То ће показати и примери који следе. Уз ово још једна напомена. Стање које налазимо у нашим старим књигама никако нам не може бити сигурно „свједочанство“ да је то и стање народног говора те епохе, чак ни онога краја где се писац родио и растао. Ни овде не смемо заборавити на утицај других, на утицај школе и традиције. Али, да то поновимо, без обзира на све те „објективне“ околности које су штитиле старо стање, врло рано имамо потврда и за ово, јекавско јотовање. Ево их:

1. У Ватиканском молитвенику (крај XIV почетак XV века) налазимо: *razboleşe se*.¹⁴⁰

2. Из XVI века засведочени су ови примери: *ńeci, ńekaka*¹⁴¹, *koļeno*¹⁴², *ńešto, ńekoga, uļezla*.¹⁴³ Можда би овамо ишло и „влашко“ *dje-ђе(?)* што налазимо код М. Држића.¹⁴⁴ Па ако тај Држићев пример и није најсигурнији, а сигурно је да је Држић од тих „Влаха“, тј. Херцеговаца, слушао другачији фонетски лик овога прилога од онога што га је он носио у свом лексикону (а Држић пише „često“ *gdје*, поред *gди*¹⁴⁵ а само „izuzetno *dје*“¹⁴⁶, што је „bez sumnje iz 'vlaškoga' govora“¹⁴⁷) из XVI века су несумњиви ови примери:

¹⁴⁰ Решетар, Проза, 53.

¹⁴¹ Рањинин лекционар, прва половина XVI века, *Rad JAZiU*, 136, стр. 118.

¹⁴² Дубровачки псалтир, прва половина XVI в, Решетар, Проза, стр. 531.

¹⁴³ М. Rešetar: *Jezik Marina Držića*, *Rad JAZiU*, 248, 160. Решетар ту констатује да у Матијашевићевим преписима Држићевих комедија, управо исписима из тих комедија које је чинио крајем XVIII в. Иван Матијашевић, налазимо још и: *ńeki, ńeku, ńešto, ńekada*, али, по Решетару, то иде „па гађун Матијашевићев“, стр. 160.

¹⁴⁴ За Херцеговце Држић употребљава назив „Власи“. Уз ово Решетар додаје: *Kako su Hercegovci u velikoj većini pravoslavne vjere, tako se dandanas u Dubrovniku zove „vlahom“ svaki čovjek pravoslavne vjere, ma iz kojeg kraja bio*“, стр. 113, испод текста. Овде можемо напоменути да се поред *dј* код дубровачких писаца срета и *ђе*. П. Будмани у *RJAZiU* s. v. *gdје* облик *ђе* наводи из језика М. Ветранића: *de djevojka svoje dvore mela* — књ. 2, 146. Истина, Будмани сумња у ово двојство: *ђе -дјевојка*, *нако зна да се тако може чути „i usred Dubrovnika i Sarajeva“* *RJAZiU*, s. v. *gdје*.

¹⁴⁵ Решетар, *op. cit.* 157.

¹⁴⁶ *op. cit.* 157.

¹⁴⁷ *op. cit.* 113. Решетар ту каже да је у Држићево време била врло мала разлика између дубровачког говора и говора „Влаха“ што се граматике тиче. Ипак ми се чини да ова констатација не може бити у потпуности прихваћена. Тачније ће бити ако кажемо да су сличности међу тим говорима биле врло велике, али је херцеговачки

3. гђе: добра наша гђе се нађс¹⁴⁸; кѣше: не кѣше пристатъ¹⁴⁹; гђе вуде¹⁵⁰; љци, кѣла, кѣли, кѣс¹⁵¹, гђе кѣхѣхъ ѷчинити¹⁵²

4. Почетком XVII века имамо: ѷ нећелу, ѣ не доцније: виђећеиѣ, ирољейѣос, ойовиђели, виђеиѣи, Сѣиановиђа, ође, виђе, з ѣецом, ѣеце, Сѣиан, ѣечици, ѣе; зађераше, дођераше; ѣеци, кѣла, кѣли, ѣецу, ѣах.¹⁵²

Из друге половине XVII века имамо: живѣли, разумѣх, разумѣиѣи, вљеру, мљесеца, влеру,¹⁵³ ѣеиѣиѣа¹⁵⁴, билег, вилега, билези, виљези, завилежити¹⁵⁵, колѣна, лета¹⁵⁶, уш. и потле, лето, финѣли, живлет¹⁵⁷, ниѣе ништа немамо.^{157a}

говор целокупном својом структуром показивао више новина, био је прогресивнији од дубровачког говора.

¹⁴⁸ Паштровске исправе XVI—XVIII вијека, стр. 2. Пример је из 1575. Такав лик овога прилога, тј. *гђе*, налазимо и у исправама из 1577, стр. 3, 1589, стр. 11.

¹⁴⁹ *op. cit.* 10—11, из 1589. године.

¹⁵⁰ Становници Херцег-Новог Дубровнику, 1605, *Starine*, књ. XI, стр. 80.

¹⁵¹ Са подручја Боке, А. Младеновић, *Зборник за филологију и лонгвистику*, књ. VII, стр. 158.

^{151a} Паштровске исправе, 23.

¹⁵² Према мојим исписима из Дубровачког архива, в. ЈФ XXVII, стр. 294—295 и подацима А. Младеновића, *Зборник за филологију*, VII, 158.

¹⁵³ Пример је из 1689. године, *Starine*, књ. X стр. 19—20.

¹⁵⁴ Пример је из 1691, *Starine*, књ. XII, стр. 5.

¹⁵⁵ S. Pavešić: *Stjepan Matijević, bosanski pisac XVII v. Rasprave Instituta za jezik*, Zagreb 1968, 389 — 391.

¹⁵⁶ Истина, проф. Павешкић каже да гласовни скупови који су настали „и ијекавском рошто се разvio рефлекс краткога јата остају неизмijenjeni“ стр. 411. Павешкић овде иде за Решетарем који каже да у *ěľě* — ије : *билег* имамо дисимилацију (в. *Rešetar: Der Štokavische*, као и Дубровачки зборник од 1520, стр. 169) која није условљена присуством палаталног сонанта љ насталог у процесу јекавског јотовања --*běľěg-bě;eg* -бијег, како би се тај процес могао схватити фонетски (в. *Maretić, Gramatika i stilistika*, 1931, 47) него ту имамо просто *ěľě* > ије. Само нам изгледа да је ова дисимилација могла бити условљена управо присуством је од *ľě* у другом слогу. А то *ľ(e)* могло је бити нешто палаталније од истог сонанта насталог старијим јотовањима, -уп. *билег* али *неђѣла* (исп. о овоме код мене: О неким „икавизмима“ ијекавског изговора — *Наш језик*, XIII, стр. 63, в. и код Белића: *Фонетика*, 1960, стр. 94). Ако је ту у питању проста међуслововна дисимилација вокала *ě* у два суседна слога, поставља се питање зашто за ту појаву не знају екавски говори. Па ако и дозволимо да су екавски говори у тој особини имали посебан развојни пут, остаје питање зашто то фонетско икавизирање немамо у *неђѣла*. Ако је једносложни рефлекс *ě* -је давао и због присуства исте скупине и другом слогу, зашто ту појаву немамо у *хѣтѣни*, тј. зашто према *бѣдѣг* -*билег* немамо и *хѣиѣне* од *хѣтѣни*, *бдиѣне* од *бдѣни*. Због свега овога остаје као доста јак аргуменат да је на монофтонгизацију *e* > *ě* и његово икавизирање, односно на преовладавање друге, затвореније компоненте овога дифтонга знатног, ако не и пресудног, утицаја имао управо наредни слог са новим палаталним сонантом љ (в. о овоме ниже).

¹⁵⁷ Писмо Херцеговаца, *Гласник СУД*, књ. 63, стр. 228—231.

^{157a} Крај XVII в, Црмница, *Starine* X, 22.

А. Змајевић има: *Шћейану*, Шћепан Немања, стихови из 1667. године (Предњегошевско доба, 152), прољеће (op. cit. 151).

5. Иван Гундулић често има је, ње < їѣ, нѣ : бијег, обијежје за-бијежити, бојезан, кољена, јелен, жељезо, ујести, жељети ужељети бољети шушњет, његујеш, њедри, њедар, сњежани; затим: жеде, виде, ублиједе (све облици аориста), а ту је Гундулић, према Решетару „мијешао старије писанје без промјене и свој изговор с промјеном“. Дакле, Иван Гундулић, писац прве половине XVII века, изговарао је *ље* и *ње* у *кољено* и *њедра*, а знао је и за *ђе*, макар и у аористу. Све то говори да је и Гундулић, као и сви старији писци, поред устаљеног и донекле стандардизованог начина писања, уносио у своју писану реч и неку од новонасталих фонетских особина у говору његовог родног града.¹⁷⁶

6. На надгробним споменицима из Херцеговине налазимо: *овђе*, *шћкчи*.¹⁵⁸ Проф. М. Вего, који је прикупио и издао ове надгробне натписе, сматра да је надгробни споменик на коме се налази прилог *овђе* из периода XVI—XVII век, а онај други, са *ишеће* из XV—XVI века. У свом раду о западнохерцеговачким јекавским оазама¹⁵⁹ ја сам, држећи се онога што се до наших дана мислило о јекавском јотовању, и полазећи од мишљења проф. Белића о овоме питању, довео у сумњу Вегине претпоставке.¹⁶⁰ Данас, међутим, када располажемо са знатно више материјала о овом јотовању, и то несумњивог материјала, можемо се сложити са временом настанка ових надгробних споменика како је претпоставио проф. Вего. Могуће је, управо сигурно је, да су се резултати новог, јекавског јотовања на херцеговачком тлу почели јављати већ у XV веку. Због тога је сасвим разумљиво што се те нове гласовне особине јављају и на херцегов. споменицима из тога времена.

Шта нам показују ови примери са јекавским јотовањем? Показују две ствари: 1. Јекавски говори Херцеговине и Црне Горе са Бокосм знали су за секвенце *ће*, *ђе* још у другој половини XVI века, управо из тог времена имамо писмене потврде за те фонетске иновације. Народни говори, несумњиво, овоме су предњачили — најстарији мени до сада познати пример са јекавским јотовањем је из 1575. године. То је паш-

¹⁵⁷⁶ М. Rešetar: Glavne osobine Gundulićeva jezika, Rad 272, 19, исп. и А. Vailant: La langue de Dominiko Zlatarić, I, стр. 2 и II. Ивић: О неким проблемима наше историјске дијалектологије, ЈФ XXI, 100.

¹⁵⁸ в. ЈФ XXVII, 295.

¹⁵⁹ op. cit. 295 и даље.

¹⁶⁰ op. cit. 294—295.

тровско *гђе*, а из 1589. имамо и *ће* : *кћеше*.¹⁶¹ 2. Из овога произилази још један закључак: ако се место секвенци *тђ*, *дђ* у другој половини XVI века изговарало *ће*, *ђе*, несумњиво је да се тада, а свакако и знатно раније м. *лђ*, *нђ* изговарало *ле*, *ње* у тим крајевима. Због тога нам примери из Држићеве писане речи нимало не изгледају сумњиви. Ма колико да је фонетска еволуција дубровачког говора заостајала за говором његова јекавског залеђа, у Држићево време изговор *ле*, *ње*, у примерима типа *њезан*, *љейоџа*, могао је бити присутан у граду под Срђем. Због свега овога тешко се сложити са Маретићем који каже да се до XVIII века изговарало *лје*, *нје*. Овакав изговор могао би бити карактеристика неког непревредог говорног типа какав је, рецимо, говор Јабланице у коме Решетар налази: *пјекакі*, *пјешто* (тј. *нјекаки*, *нјешто*). Истина, Решетар наводи и из Дубровника: *љерџи*, *љерота*, *љеворук*, *шљерца*, *пјетиса*, *снјегови*, *снјело ми се*¹⁶², али ће то бити некакви фонетски дефекти. Шурминови примери: *зелнјети*, *лјето* из херцеговачких говора никако се не могу узети као веродостојни.¹⁶³ На данашњем јекавском тлу, и на то је потребно указати, ми данас наилазимо на неизвршено јотовање сонаната *л* и *н* испред *је* од *џ*, али је ту у питању рефлекс дугога јата место којег у класичним ијекавским говорима имамо двосложну замену *-ије*. То су примери као: *донјети*, *донјела*, *залјевати*

¹⁶¹ По природи ствари, условљености ових промена, ми бисмо очекивали из периода XV—XVI века знатно више потврда за јотовање сонаната *л* и *н* из секвенци *лђ*, *нђ*. Њих, као што смо видели (а упореди и ниже) нема. Једини пример из XV века је *разбољеше се* из Ватиканског молитвеника. Поставља се питање: зашто је то тако, зашто су наши писани споменици лишени ове фонетске иновације? Одговор је јасан, и он је несумњив. 1. Најстарији споменици из тога периода везани су, и овде, за Дубровник. Дубровачки говор у то време могао је да има у тим групама још непревредо стање, што је схватљиво, с обзиром на историјат јекавштине у Дубровнику. По Решетару у Дубровнику је у XIII веку било *џе* > *џ*, а тек у другој половини XIV в. јавља се *ие*. То потврђују латинска документа: *Сийше*, *Билеце* из 1344, а у ћириличким споменицима прве јекавске рефлексе има тек Руско (1392—1430) в. код Решетара, Проза, 18—19. То, опет, значи да су тек у XV веку у дубровачком говору створени фонетски услови за ову гласовну измену. То је прво. 2. Графија ћириличких рукописа не дозвољава да се јасно разграниче *ле*, *ње*, од *лје*, *нје*, и треће, писци који су писали латиницом, ако су у својој графији и разликовали *ле* и *ње* од *ле* и *не* највећим делом су били икавци и за јекавско јотовање нису ни могли знати. Дакле, поред чисто објективних разлога — стање дубровачке јекавштине и порекла наших старих писаца — постоје и субјективни разлози — несавршеност графије — који су допринели да нема довољно потврда за јекавско јотовање из тих раних векова.

¹⁶² М. Rešetar: *Der Štokavische Dialekt* 82, 143. Примере са извршеним јотовањем Р. пише са *ј* и *н*.

¹⁶³ *Nastavni vjesnik*, knj. III, 166. Исп. о овоме код проф. Белића: Дијалектолошка карта, на руском, стр. 47,

у неким савременим јекавским говорима. Али, ово никако не говори против тезе да су сонанти први били на удару јотовања. Несумњиво је да постоји фонетска разлика између рефлекса \bar{f} и \bar{f}' . Ако м. \bar{f} имамо *је*, онда м. \bar{f}' имамо *ие*, а то је већ довољан разлог да у примерима са другим рефлексом не дође до јотовања.¹⁶⁴ А ако се данас на јекавском

¹⁶⁴ в. Т. Maretić, *Nastavni vjesnik*, књ. I. У вези са овом гласовном појавом ја ћу и овде (в. ЈФ XXVII, 298) навести мишљење једног од водећих савремених фонетичара, проф. G. Strake.

На основу фонетских и физиолошких момената који прате ову гласовну промену проф. Страка каже: *Toutes les consonnes ne se palatalisent pas avec une même facilité — у француском језику — les vélares se palatalisent le plus facilement et généralement les premières, les alvéolaires et les alvéolaires ne viennent qu'après les vélares... les labiales sont les plus résistantes aux palatalisations — а ако се и ови гласови мењају под утицајем палатала, они су последњи на листи. Разлози за овакав поредак налазе се у природи сугласника који су изложени овој гласовној промени: веларе карактерише најмања артикулациона енергија између свих оклузива, због тога се место артикулације ових гласова најлакше помера напред; код алвеоданталних сугласника процес палатализације није тако прост: la langue s'applique plus fermement aux alvéoles grâce à la force relativement grande des muscles qui agissent dans la partie antérieure de l'organe — уз то — la plupart de ces consonnes (toutes sauf les *s* et *z* prédorsales) sont articulées à l'aide du dos de la pointe qui est relevée contre l'une des zones articulaires de la partie antérieure de la voûte — а врх језика — а део говорног органа, је отпорнији на артикулационе измене него што су леђа језика, а код лабијала уз то долази до потпуно нове артикулационе ситуације — уместо усана као примарног органа који учествује у њиховој артикулацији, ту сада долази и језик. Од предњонепчаних сугласника, опет, апикално *p* је најотпорније на ову гласовну промену — et cela se comprend: une application plus intime de la langue contre la voûte empêche la production des battements — а тај моменат не дозвољава да се леђа језика подижу навише, што је услов за палатализацију. Што се тиче лакоће вршења палатализације, тј. и палатализације и јотације, између свих гласова који условљавају ову промену, сонант *j* је најизразитији и најчешће узрокује ову промену. Што се тиче „брзине“ којом се реализује ова гласовна појава, проф. Страка даје овакву хијерархијску скалу: назали, звучни оклузивни, безвучни оклузивни из групе задњонепчаних сугласника; од предњонепчаних први су на удару *л* и *н*, затим констриктиви, а *p* се налази последње на листи (G. Straka: *Naissance et disparition des consonnes palatales dans l'évolution du latin au français*, *Travaux de linguistique et de littérature*, III, 1, Strasbourg 1965, 130—132).*

Српскохрватска ситуација потврђује мишљење проф. Страке. Ако изузмемо веларе, тј. задњонепчане сугласнике *к*, *г* и *х* који на српскохрватском тлу и нису могли да се нађу испред *вј(е)* или *џ*, јер су те позиције знатно раније доживеле палатализацију: *ојџка -ојџа*, *лукџ -лукџ*; *бџџи -бџџи*, *крикџи -крикџи*; сонант *л* и *н* су били први који су се мењали у вези са *ј*: *коље*, *џрње*; *љџо*, *њџсан*; затим су ишли дентали: *ђџојка*, *ђџаји*, фрикативи *с* и *з* и африката *џ*: *ђџило*, *изџлица*, *седџница*, а последњи, ако су се мењали, били су лабијални сугласници: *којље*, *гробље*, *грмље*, *здравље -бљечве*, *иљесма*, *мљесец*, *вљера*, управо и ови сугласници су се мењали испред *вј(е)* -*којље-гробље* у свим млађим говорима шток. дијалекта, али не и

тлу наиђе и на јотовање у овим примерима (уп. *мјéко*, *јéиа* из централно-херцеговачке говорне зоне, односно *љéио*, *кољéвка* из кореничког говора)¹⁶⁵ то показује да се у тим говорима неутрализује фонетска разлика између $\bar{\text{ѝ}}$ и $\bar{\text{џ}}$, или бар то вреди за одређене примере и позиције у речи. Што се тиче фонолошке разлике између тих двају рефлекса старога вокала *ѝ*, она још постоји, а огледа се у квантитативној страни наглашеног слога: *јѝ -јѝ* : *дјѝиѝ* : *дјѝѝа* (ако није *дјѝиѝе* — *ѝѝѝа*), *мјѝéко* : *мјѝéкара* (ако није: *мјѝéко-мјѝéкара*), *сјѝéно* -*сјѝéнина*, односно у квантитету самогласника *e* из *је* у ненаглашеним позицијама: *донјѝиѝи*, *донјѝéла*, *ѝодјѝéлен*: *ѝодјѝéла*, *ѝобјѝéда* и сл.

Да наведемо још и овај податак. За ијекавске говоре карактеристична је и замена јата самогласником *и* испред палаталног сонанта *љ* у групи *ѝлѝ*: *биљег*, *биљезиѝиѝи*, *биљезник*, *биљешка* (Правопис s. v.) и палаталне африкате *ѝ* < *ѝдѝ*: *ѝриѝѝе*, *ѝриѝовиѝѝѝиѝи*, *зайовиѝѝѝиѝи*, *сиѝѝѝиѝи*, *усиѝѝѝиѝиѝа*. Док прве примере прихвата и стандардна ијекавска норма, примери са *иѝѝ* < *ѝдѝ* остају у домену дијалекатских особина, јер стандардни нормативи тога наречја не прихватају измену оклузива *ѝѝ* и *д* испред *је* од јата, тип: *дѝвојка*, *ѝѝраѝиѝи*. За нас су наведени примери интересантни и као податак за утврђивање хронологије јекавског јотовања. Ево зашто: Ђ. Даничић у RJA, s. v. *biljeg*, констатује да је у јужном говору још у XVI вијеку било биљег „ali se još XVII vijeka sastavljalo lj u jedan glas l te je glasilo kao i danas bijeg“. Само ту Даничић неће бити потпуно у праву. Ако је место *ѝ* у првом слогу секвенце *ѝлѝ* било *i*(*l*je), то значи да је и у другом слогу јат афицирао, ако не и потпуно јотовао, претходни сонант, јер је управо присуство палаталног сонанта из везе *ѝлѝ* био услов да м. *ѝ* у првом слогу те секвенце постане *и*^{165а}. Дакле, ако је у XVI веку *ѝ* > *и* у *биљег*, онда је сигурно да је и у другом слогу те групе било *љ* (Даничићево *l*). Без тога не би се могла схватити ни икавизација првог слога. Природно, ово све, и икавизација првог слога и палатализација сонанта *л*, вршило се пре XVI века.

Да је *љ* (из *ѝлѝ*) било посебног карактера, вероватно нешто палаталније од нашег старог *љ*, говори и факат да *ѝ* испред старог *љ* остаје

испред *је* > *ѝ*. Овај моменат могао би ићи у прилог мишљењу да се ново јотовање вршило пре јекавског, али ако се узму у обзир све околности које прате јотовање лабијалних сугласника, ни овај аргуменат не говори много.

¹⁶⁵ ЈФ XXV, 316—319. У централнохерцеговачким примерима *мјéко*, *јéио* имамо супституцију *љ* са *ј*, што није особина јекавских говора ове зоне, али је сретамо као обичну у икавском западнохерцеговачком говору, фонетско објашњење ове појаве в. *linguistique et de littérature*, Strasbourg 1965, 132 и даље.

^{165а} в. напомену бр. 156

неикавизирано: *недјеља -неђеља, кудјеља-куђеља, бјељи, цјељи, раздјељак, одсирјељивајти* и сл. Да су била у питању два гласа потпуно исте артикулације, морало би се и ту јавити *иљ* < *ѐј*. Пошто није тако, значи да нису били идентични фонетски услови. Маретићеви примери *биља* (име кози), *биља* (име вољу) и *биљац* овоме се не противе. Ту ће бити, као што констатује и Даничић (RJA s. v.), облици преузети из западних говора, из икавских говора. Дакле, у питању су нефонетски икавизми.

Као што је *љ* из групе *ѐљ* било палаталније од старог, *љ*, тако је и африката *ђ* настала у процесу јекавског јотовања била друкчије природе од истога гласа насталог у предбалканској епоси развитка нашега језика. Отуда *сиђејти, исцјељница* према *бљеђи, сјеђи, вјеђа, љроцјеђивајти, разрјеђивајти*. Дакле, идентична ситуација као и испред старог и новог *љ*, а то, опет, говори да су и други сугласници настали у процесу стапања сонанта *ј* са непалаталним сугласницима на нашем терену, у време њиховог настанка, били палаталнији од истих фонема наслеђених из старијих фаза развитка српскохрватског језика. То потврђује, чини нам се, и јекавско *ѐ, з* у *ѐдница, љзелница*, према *љишем, дижем*. Истина, херцеговачки јекавски говори имају те палаталне фрикативе и у *љаби, кози*. Али, и то је схватљиво, јер су обе те промене (*šed -šed, pas-ji-raši*) везане за исти период, настале у исто или скоро исто време. А ти резултати ових промена, с обзиром на њихово јотовање, упућују на закључак да је јекавско јотовање у средишњим говорима ијекавског подручја било актуелно знатно раније него што се до сада сматрало.

Можда би се овде могло нешто рећи и о томе да ли и ове балканске измене непалаталних сугласника у вези са *ј* треба називати јотовањем, под којим се термином подразумева измена свих непалаталних сугласника у вези са *ј*, или пак алтернационим односима, јер су секвенце— *де: дје: ди: ђе* у *девојка-дивојка, дјевојка и ђевојка* фонолошки ирелевантне, а није искључено да се двојаки облици јаве на истом терену: *дјевојка* и *ђевојка; дивојка* и *дјевојка* и сл. Несумњиво је да постоје разлике у свеобухватности вршења између ранијих измена непалаталних сугласника у вези са *ј* и оних које су се вршиле на нашем тлу — и територијално и позиционо. Што се тиче разлике у резултатима тих измена: *љишем-дижем: љаљи-кози*, она је, можда, само привидна, временски условљена, јер су и старији гласови *ш* и *ж* били меки, па су очврсли у већини словенских језика (в. Р. Бошковић: Основи упоредне граматике словенских језика, Бгд. 1968, 90), али је несумњиво да су резултати осталих измена, тамо где је до њих долазило, исти: *свеђа, међа: цвеђе, љредграђе; ђерајти, ђеца; љојљен, љујљи, грабљен, грубљи, сљављен, живљи, ломљен;*

снойље, грабље, здравље, грмље, односно *йљесма, бљечае, живљейи, мљера*. Што резултати ових балканских измена нису свеобухватнији, разлике треба тражити и у територијално-политичким приликама: већа територија, мањи или никакви међусобни контакти, што се битно разликује од прилика под којима су се ове гласовне промене вршиле у ранијој фази развитка нашега језика, у предбалканској епоси, а, можда, ту не треба потпуно искључити ни утицај који је на један део нашега становништва имало несловенско становништво Балкана са којим су наши преци ту дошли у контакт.

Ако упоредимо примере са јотованим сугласницима испред *јје*, то јест са новим јотовањем и оне у којима су се сугласници мењали испред *је* од *ѣ*, тј. са јекавским јотовањем, дате хронолошким редом, добићемо овакву слику:

a) cons. + *ѣј*

b) cons. + *је* < *ѣ*

XV век

скрбљу, йамећу (?); *уља, уљем, муња, муње, муњу, йрогнање, ројењем, безумње, милосрђе, немилосрђе* *разбољеше се*

XVI век

сјењу, йиће (?), *мисаљу, муња, милосрђе, угљевље, карање, зайушшење, суђе, суђама, рођак, браћу* *њеци, њека, кољено, њешито, њекога, уљеза, гђе, кћеше, ђеци, кћела, кћели, ђецу, кћех, ниђе, овђе, усече.*

XVII век

йрисйолоље, уље, веселе, имање, милосрђе, уйишење, већање, йогрђење, љуђе, робље *неђељу, ђе је, виђећейи, йрољейос, ойовићели, Сћейановића, ође, виђе, з ђецом, Сћейан, заћераше, доћераше, живљели, разумљех, вљеру, мљесец, йойље, љейо, йрињели, ђеци, кћела, кћели, ђецу, као и: биљег, забиљезийи, биљези.*

Ако бисмо из ове компаративне слике хтели извући неки закључак, он би се могао овако формулисати: 1. XV век је време јављања новог

и јекавског јотовања у нашим писаним споменицима. 2. Из тога века имамо више потврда за ново него за јекавско јотовање. Разлоге за овакав однос треба тражити у објективним околностима — Дубровник, икавски изговор у делима писаца. 3. Мада су сонанти *n* и *l* били подложнији овој гласовној промени, из XV века има потврда и за измену дентала *ñ* и *ð*. То нарочито вреди за XVI век у коме се јављају и секвенце *ñe*, *ñe* < *tě*, *dě*. У XVII веку срећамо и *-vље*. 4. У XVII веку имамо и јотоване примере са групама *йље*, *бље* < *рě*, *бě*. и 5. Све ово говори да нема оправданих разлога за хронолошко одвајање новог и јекавског јотовања.¹⁶⁶ Тамо где је *ě* дало *je* у XVI веку, створени су фонетски услови за измену претходних непалаталних сугласника исто као и у групама са *је*. Отуда и јављање идентичних примера у обе ове гласовне групе у исто време: *уља -разбољеше се*; *сјењу-њештио*, *угљевље -кољено*, *суђе -ђецу*, *браћу-кћели*; *робље-вљеру*¹⁶⁷ и сл. Да се јотовање вршило знатно раније него што се обично до сада сматрало упућује и један теоријски разлог. Ако пратимо, дијахронијски, развитак српскохрватског гласовног система, видећемо да до XIV века имамо завршене скоро све процесе симплификације како вокализма тако и консонантизма. Ако синхронијски пресеци, срезови, појединих ранијих векова и знају за фонолошке опозиције изражене у фонетским компонентама: орал-назал, лабијализован-нелабијализован или палатализован-непалатализован глас, већ у XIV веку многе од ових опозиционалности нису више биле фонолошки релевантне (тај процес фонолошке симплификације извршио се у четвртој и петом периоду Белићеве периодизације српскохрватског језика, в. ЈФ XXIII, стр. 7—11). За тај период мора се узети и ликвидирање опозиција фонолошког карактера: непалаталан и палатализован сугласник у јекавским говорима. Ако је раније и могло да се нађе опозиција *ñ* и *ñ'* изражена у примерима типа *ñеле -ñ'еме* у XIV веку тај фонетски елемент није више био фонолошки релевантан. Нестало је, значи, фонолошке опозиције изражене у односима палатализован-непалатализован сугласник. Фонолошка функција сада се веже за опозиције палатал-непалатал: *лејјјеји-љејио*, *немам-њедра* где се као дистинктивни елемент не јавља само артикулациона компонента палатализованост-

¹⁶⁶ исп. код проф. Белића за дубровачку ситуацију са *ñјераји* и *браћа*, Фонетика 93, где је морало бити: *ñчјераји* а *брајца*, у питању је, дакле, граница слога (!), уп. „Када се од краја XVII в. *брајца* мења у *браћа*, а *ñјераји* остаје тако, онда значи да је у другом случају *ј* припадало једном слогу са *e* (!), дакле *tjerati* и *bratja*“. Тачније ће бити ако се каже да је у питању изговор *ñчјераји* : *брајца*.

¹⁶⁷ Даничићево *скрбљу*, као што је већ речено, није потпуно сигурно. То вреди и за Стојановићево *памећу*.

-непалатализованост него комплетан глас: палатал-непалатал. А сам факат да се ликвидира опозиционалност фонолошког карактера иска-зана присуством или одсуством компоненте палатализованости јасно упућује на закључак да је наступио процес смењивања гласовних систе-ма, да су други фонетски елементи већ у XV веку имали карактер фонолошког значаја. То, опет, говори да је српскохрватско јотовање, тамо где се оно вршило или где се започињало реализовати, већ у XV веку било евидентно.

6. Наши примери потврђују мишљење фонетичара (в. напомену 164) да се ни ова гласовна промена није подједнако доследно извршавала ни на хоризонталном (— исте гласовне скупине у различитим гово-рима штокавског дијалекта) ни на вертикалном (— сви сугласници који су подложни овој гласовној промени унутар једнога говора) плану, што је супротно младограматичарском учењу о вршењу гласовних промена.¹⁶⁸

¹⁶⁸ Љ. Стојановић је био мишљења да „Онде где се говори *ђеца, ћерайи* итд. говори се и *обље, вљера, блечеве*“ Глас СКА, књ. LII, стр. 17. А такво мишљење није могло бити потврђено ситуацијом ни једног јекавског говора, исп. код мене СДЗБ, XIV, 65 и даље. Тешко се сложити и са мишљењем проф. Белића да су за односе *ијесма-иљесма*, што се срета у многим јекавским говорима, криве имиграције, мешање становништва из разних говорних подручја (в. ЈФ. XIV, 169). Биће тачније Вушо-вићево мишљење да у групама уснени сугласник + *j* из *je* од *ě* није уопште ни дошао до потпуног јотовања (Д. Вушовић: Прилози проучавању Његошева језика, стр. 23.). Ово мишљење да се потврдити и чисто фонетским разлозима које наводи проф. Страка (в. напомену 164): док при артикулацији лабијалних сугласника језик, по правилу, не узима никаквог учешћа, при артикулацији новонастале групе *лабијал + + љ, бљ* и сл. долази не само до појачања артикулационе енергије, као што је то случај код осталих јотованих сугласника, него и до стварања потпуно нове фонетске јединице и то „explique le retard que les labiales manifestent généralement par rapport aux autres consonnes, lorsqu'une tendance à palataliser apparait dans un idiome“ стр. 131. То су, дакле, разлози зашто се јотовање уснених сугласника не врши истовре-мено са јотовањем осталих сугласника. Овај моменат, да то поновимо, могао би ићи у прилог схватању да се јекавско и ново јотовање нису вршили у исто време јер новоштокавски говори знају само за: *сноиље, гробље, грмље, здравље*, али је ту чешће *ијесма, бјежати*. Неће бити тачно оно што читамо у Фонетици проф. Белића да је већина јекавских говора „који знаду... за *ириљеи, грмљеи...*“ а да су у мањини говори у којима имамо *сести, зеница*, стр. 126. Ситуација у народним говорима је управо обрнута. За *сести, изести* зна велика већина јекавских говора, а *ириљеи, грмљеи* срећамо само у једном делу ијекавске зоне.

У новије време и фонетско објашњење гласовних промена засновано на модификацији артикулације (исп. М. Grammont: *Traité de phonétique*, Париз 1965, стр. 166—167) изложено је оштрој критици (исп. Е. Косериу: *Синхронизија и дијахро-нија... у часопису Новое в лингвистике*, III, 1963). Ми се можемо сложити са Косе-риом да ни фонетско објашњење не решава проблем узрока гласовних промена, али

7. Изнесени подаци, на крају, уносе и извесну корекцију у Белићеву периодизацију српскохрватског језика (в. ЈФ XXIII, 3—14). Наиме, према проф. Белићу у његовом другом периоду трећег раздобља, односно у шестом периоду развитка српскохрватског језика (XVII—XVIII) вршило се: „ново јотовање сугласника од нових група сугласника са *ǰ* (старо *њје*, *ѡње*, *сѡње* и сл. *ѡ* + *је* од *ѡ*, *ѡ* + *је* од *ѡ* ор. cit. 12). Пошто су се те гласовне измене, како је овде показано, вршиле читаво два века раније, нормално је да се ова јотовања вежу за први период трећег раздобља, односно за шести период Белићеве периодизације. Ако усвојимо и факат да се фонема *h* већ у XVI веку губила из финалне позиције слога, онда се и „ширење наставка -*ma'm*/у loc. pl.“ (ор. cit. 12) може пребацити у претходни, шести период. Овим се, опет, седми период Белићеве периодизације потпуно стапа са шестим периодом чиме се смањује и укупни број периода у тој периодизацији.

III

Посебан проблем у овом фонетском комплексу јесте питање тзв. подновљеног или подмлађеног јотовања. Проф. Белић, као што је већ речено (в. на стр. 2), сматра да је појава секвенци *шћ* и *жћ* у примерима као: *ѡошћах*, *бражћах*, *чишићи*, *гушићи* аналошког порекла. Према односу који имамо у *муѡиѡи* -*мућах* -*мућен* појавило се и *чаишћах*-*чаићен* према *чѡиѡиѡи*. Исту појаву имамо и у компарацији придева. Према *љуѡи*-*љући* појавило се и *чѡѡи*-*чѡћи*. А ово све због тога што је „у нашем језику преовладала искључива веза“ са крајњим сугласником основе, а не са сугласничком скупином (ЈФ IV, 23). Појава тих нових сугласничких група -*шћ*, *жћ* у неким категоријама речи је постала општа или скоро општа. — У савременом српскохрватском језику, каже проф. Белић, у основи имперфекта и компаратива, иако се те две категорије образују наставцима прве, прасловенске епохе (тј. ти облици знају за старо јотовање, А. П.), када год у презенту или у позитиву имамо сугласничке групе *сѡи* или *зд*, имамо *шћ* и *жћ*, без изузетка“ (ор. cit. 22).

Ако пођемо од мишљења проф. Белића да смо у предбалканској епоси од гласовних група *сѡј*, *здј* добили *шћ*, *жћ* „који су тако остали у чакавском говору, са изменом у групи *жћ* у толико у колико је *ћ* пре-

нас то мишљење обавештава о процесу њихове реализације, о чему смо раније били врло слабо обавештени. Уз то, и фонетичари су полазили од појединачног говора, од идиолекта као базе свих гласовних измена и дозвољавали су напоредну употребу различитих варијаната исте фонеме, као што то налазимо и код Косериуа, ор. cit. Колико је ово питање још увек отворено показује В. В. Иванов у Историјској фонологији рускога језика, Москва 1968, стр. 9—10.

лазило у поменутом говору у *j*, у штокавским говорима (и екавским и јекавским свих врста) овакво *sh* прелазило је дисимилацијом у *shj*, а *shj* у *shd*“ (стр. 22, в. и ЈФ XXIII, стр. 1), могуће је и штокавске групе *sh* и *shj* другачије објаснити.¹⁶⁹

Могуће је претпоставити да дисимилациони процеси о којима говори проф. Белић нису до краја спроведени ни у једном штокавском говору и да су двојаки облици, тј. они старији са сугласничким скупинама *sh*, *shj* и они млађи, настали у процесу дисимилације, односно депалатализације, са групама *shj* и *shd*, донесени на Балкан и да су се доста дуго напоредо употребљавали (в. код Ившића, Rad 196, 135—136), Истина, проф. Белић подмлађено јотовање веже за трећи период развитка нашега језика. У његовом раду о периодизацији нашега језика читамо да у трећем периоду, од VII до VIII века, штокавски дијалекат све више развија „свој фрикативни карактер претварајући у јужном делу *šč* у *št*, *žd* у *žd*, док је северни део остајао са нијансом *šč* и *žd*“ а од његова јужног дела доцније су се развили источни и јужни говори штокавског дијалекта.¹⁷⁰ Значи, подмлађено јотовање се веже за штокавско говорно подручје (в. Фонетика 123). На балканском тлу ове гласовне групе почеле су да се вежу за одређене категорије, да се поларизује њихова употреба. У једним категоријама уопштене су старе скупине *sh*, *shj*, у другим, пак, нове: *shj*, *shd*, а још увек има и таквих облика у којима и наш стандардни језик прихвата и *sh* и *shj*. Дакле, уопштило се: *ојросијшји-ојрошијен-ојрашијати*, али *чашјији-чашјен-чашјаваји*, иако само *чврићи*, *чешћи* према *чврси*, *чеси*.

На овакав закључак, тј. на схватање да у односу који постоји између дистрибуције секвенци *sh* и *shj* у говорима шток. дијалекта не мора да се огледа никакав иновациони процес, макар био и аналошког карактера, који је реализован на нашем данашњем језичком тлу, него да ту имамо задржано старије стање које је наслеђено из предбалканске епохе развитка нашега језика, упућује материјал који налазимо у ста-

¹⁶⁹ Проф. Р. Бошковић сматра да су чакавски говори и икавски говори штокавског дијалекта имали посебан развитак ових скупина, исп.“ у чакавском и икавском дијалекту рефлексни група *sk^e,zg^e,skj, zgj*, и група *stj, zdj* (су се) изједначили на тај начин што су у њима групе *šč, ždž* прешле у *št, žd* < *stj, zdj*“, Основи упоредне граматике слов. језика Београд 1968, 100. И проф. Стјепан Ившић, као што је већ речено (в. напомену бр. 1), сматра „да је од *stj* постало *svagdje* најперије *šč*, те су сви *štokavci* говорили некад на пр. *oprašćati* мјесто *oprašćati*. Истом се *poslije* почело *šč* *zamjenjivati* *skupom št*, и то *poradi* *disimilacije* *konsonanata*“ али се *nije* *izvršilo* „*odjedamput*, *nego* *polagano*“, а према односу *oprašćati* *novije* и *oprašćati*, *starije*, аналогичном се појавило и *shjedjeyti* према *shjedjeyti* (*Današnji* *posavski* *govor*, Rad 196, 135—136.

¹⁷⁰ ЈФ XXIII, 6, в. Фонетика, 123—124.

ријим писаним споменицима, језику старијих писаца и неки моменти из наше дијалектологије.

1. Рањинин лекционар, према Решетару, има групу *št* „i u takijem prilikama, gdje inače i u štokavaca može biti *šč* (u participu pasivnom i u iterativnom obliku glagola na -stiti): očištaju, očišten, očišteni, očištena, očištenu, očištenje, očištenja, očištenju navještajući“, али ту налазимо и: *skupščina*, *opušćena*, *trgovišće*, *pročišćen*, *posvetilišće*, *posvetilišća*, *svetilisće*. Решетар мисли да је фонетске ликове са *шћ* други писар унео из оригинала у овај лекционар¹⁷¹, иако је и он у 30 примера „okrenuo *šč* на *št*“. Према томе, то су обични чакавизми, преузети из Бернардиновог лекционара. Али се сада поставља питање: зашто их је овај дубровачки преписивач оставио неизмењене, зашто је негде интервенисао, а негде није? Наравно, одговор би могао бити: у питању су писарске омашке, преписивач није био пажљив при преношењу чакавског текста у штокавштину. Такав одговор није немогућ, али постоји још једно могуће објашњење, а оно је за нас овде прихватљивије. А то је: преписивач овде није интервенисао због тога што су му ти облици са секвенцом *шћ* били обични, што их је слушао и у говору свога родног града. Тамо где му је *шћ* „парало ухо“, преписивач је интервенисао. Ово, опет, говори да су се у XV веку у Дубровнику могли чути и облици са сугласничком скупином *шћ*, као старији, и облици са *шш*, као новији, иако су и једни и други наслеђени из предбалканске епохе.^{171a} Дакле, поред *очишћен* и *очишштен*. Доцније ће се дистрибуција ових фонетских скупина поларизовати, рецимо у наставку *-шшће*: *свейшшшће*, остаће само *шш* у екавским и јекавским говорима штокавског дијалекта; у компаративу придева и имперфекту, опет, уопштиће се *шћ* : *гушћи*, *џошћах*; а у неким облицима глаголске промене задржаће се обе гласовне секвенце: *очишћен* : *кршштен*. Свакако, на овакву дистрибуцију ових гласовних група имало је утицаја и ново јотовање са *шћ*. Управо, примери типа *мшшће*, *чашћу* који су стајали према *лшш*, *чашш* потпомогли су да се група *шћ*, као алтернациона секвенца према *шш*, задржи у неким облицима глаголске промене и компаративу придева. Дакле, не да се јаве такви облици, него само да продуже своју егзистенцију у језику, да се одупру притиску облика са *шш*.

¹⁷¹ Rad, knj. 136, стр. 102. У Dvije dubrovačke službe od godine 1552 налазимо облик трпног гл. придева са *šč*: *očiščeni*, Проза, 48.

^{171a} а. исп. о овоме код проф. Ивишића у раду: *Današnji posavski govor*, Rad JAZiU, књ. 196, стр. 135—136.

2. Код старијих писаца налазимо доста шаролику слику. Што је и разумљиво. Код босанских икавских писаца *шћ* треба очекивати као нешто природно; код писаца који су се служили ћирилицом грађија не допушта да се јасно разграниче гласовне групе *шии* и *шћ*. Због тога се и овде мора поћи од писане речи Дубровчана. А код њих налазимо овакво стање:

а) Ш. Менчетић има *чешће*: *Da česće zagrlju anglesku nje lipos* (RJA, s. v. čest)¹⁷²;

б) М. Држић, према Решетару, групе *шии*, *жд* има „*uvijek... па svome mjestu... а samo Gulisav Hrvat govori jedanput išcem*“.¹⁷³

в) Б. Градић, Држићев вршњак и дубровачки властелин¹⁷⁴, који је писао онако како се у његово време говорило у Дубровнику, има: *česće, očišćena, isčišćenje, pričesćenja, očišćenja, očišćenju, isčišćenja, pričesćenje pričesćevaže*, али и: *št: očišten, navještujem*.¹⁷⁵ и сл.

г) А. Гучетић, има: *očištenje, pričesten*¹⁷⁶;

д) Д. Зларатић, опет, зна за: *najgušće, najpušće*¹⁷⁷,

ђ) И Гундулић има *чаишћена*: *Dan čestit, koga spomena biće čašćena*¹⁷⁸, али и *častjen*¹⁷⁹(!)

3. Код босанских писаца ситуација је нешто замршенија. Иако скоро сви потичу из шћакавске босанске зоне, у њиховој писаној речи особина локалног говора, бар што се тиче секвенце *шћ*, често уступа пред „литерарнијом“ секвенцом *шии*.

а) И. Анчић има поред: *kršten, proštenja, dopušteno, ištu*, и: *kršćen, navišćenje, očišćena, orgošćeni, pričesćenje; vodokršće*, као и: *kršćaše, grašća, srušća, išću*. Овакви дублети, по мишљењу Св. Марковића, одраз су стања које је било „у Анчићеву говору, одн. у говору његова краја“.¹⁸⁰

¹⁷² Код Менчетића, истина, Решетар дозвољава и чакавске утицаје, в. Најстарији дубровачки говор, Глас САН ССГ, стр. 31.

¹⁷³ Језик Марина Држића, 151.

¹⁷⁴ Језик М. Држића, стр. 133.

¹⁷⁵ *Lekcionari*, 102. Маретић мисли да Градићево „*cešhie*“ треба читати „*чешће*“, *Историја хрв. правописа*, 21.

¹⁷⁶ *op. cit.*

¹⁷⁷ A. Vaillant: *La langue de Dominiko Zlatarić*, 316.

¹⁷⁸ RJA s. v. *častiti*.

¹⁷⁹ М. Решетар: *Glavne osobine Gundulićeva jezika*, Rad 272, стр. 15. Облик „*чашћен*“ је „анормалан“ настао као и жудјен према жудјети, али је то свакако писарски манир, а не говорни лик овога глаголског придева.

¹⁸⁰ Св. Марковић, Анчић, стр. 76—77. Истина, Марковић овде прихвата мишљење проф. Белића о мешавини „два икавска говорна тиша, једног архаичнијег

б) Матија Дивковић, такође босански писац XVII века, има: *ѣричешѣиѣна, ойрошѣиѣн, ѣрошѣиѣние, навѣишѣиѣуе, годѣишѣиѣ*¹⁸¹, па и *чешѣиѣ*.¹⁸²

Оно што је речено за Дивковића и вредност његовог *џ* (в. напомену 182), чини нам се, могло би се рећи и за остале босанске писце који су писали ћирилицом.

в) У писаној речи Стјепана Матијевића налазимо „свуда“ *џ* „према palatalizovanom sk, sk, i st“¹⁸³, а у говору данашњег становништва тузланске области „особито у западном дијелу, skup *џ*с је сачуван спорадично у ријечима орсега значења и у топонимима“.¹⁸⁴ То би значило да и Матијевићево *џ* треба читати и као *шћ*.

г) Н. Лашванин употребљава *џ* „за обележавање сугласничке групе *шћ*“¹⁸⁵, а он зна и за *шћ*: *шћете, шћетовали, нишћући, пшћа*, иако и ту има знатно више потврда са *џ*: *џете, џетџ, џапом, опроџена*. Младеновић мисли да грађија *џ* одражава говорну ситуацију = *шћ*,

који је имао *шћ* и другог са *шћ*“, али то не мора бити и једино решење за Анчићеве дублете, исп. код Брозовића, HDZb. II, 145.

¹⁸¹ Ђ. С. Ђорђевић: Матија Дивковић, Глас СКА 52, 115. Ђорђевић ту каже да би се могло „мислити, да је Дивковић знаком *џ* хтео означити групу *шћ*, а не *шћ*, али било би погрешно“ јер *џ* код њега „не значи ништа друго но *шћ*“, оп. cit. Ипак нам се чини да је овакав категоричан суд сувише смион (исп. код Н. Кuna: Jezik Fra Filipa Laštrića... Akademija nauka Bosne i Hercegovine, 1967, стр. 106). С обзиром на данашњу ситуацију у том делу Босне, чак и у Јелашкама, родном месту М. Дивковића, где имамо: *gušcer, šcipe, išće, pušćali, šćара, kliešća* биће сасвим схватљиво ако ми у том *џ* гледамо и *шћ* (в. Brozović, HDZb. II, 144—145). Примери су из Брозовићевог рада, он ту пише *šć* м. *šć*.

¹⁸² Дивковићево *шћ* по Брозовићеву мишљењу је вештачка пишчева творевина, исп.: „Ipak treba naglasiti da je Divkoviću št uza sve to moralo biti prilično strano čim je on mogao, oslanjajući se valjda na nepreciznu grafiju latiničkih dalmatinskih pisaca, prenijeti u bosančicu st kao СТ... Оčито је дакле да је он избјегavao домаће *šć* и да му се уклањао знаком *џ* с вриједности *шт* и *šć*, а гдјекад је умјесто латиничких грађија *st, St sct...* и сл. писао и *шт* или чак СТ, а како није могао знати које се *šć* замјенjuje са *шт*, догађало му се да напише *шт* или чак СТ и тамо гдје и *шћ*кавци... имају *šć*“. То су примери као: *жешти, најжеста*, а то је „управо као и кад данашња *seljanka* из његова сусједства *govoreći 'gospodski'* каже *lišće*“ HDZb. knj. II, 145. Као што видимо, Брозовић сматра да су Дивковићеви облици са *шћ* били страни његовом говору. Ми се са том констатацијом можемо сложити. Што се тиче „селячког“ *лишће*, мислим да ту треба бити обазривији. Ако у том говору живе напоредо *кришћен* и *крићен*, реално је очекивати да се јави и *лишће* према *лише*. исп. о овоме А. Белић: О значају западног штокавског говора за историју српскохрватског језика, ЈФ XXIII, стр. 5.

¹⁸³ Pavešić, op. cit. 411.

¹⁸⁴ op. cit. 412—413.

¹⁸⁵ А. Младеновић: О језику летописа фра Николе Лашванина, Научно друштво Босне и Херцеговине, Грађа X, књ. 7, Сарајево 1961, стр. 57.

али дозвољава и могућност постојања дублетних ликова у говору: *шїейѡа* и *ићейѡа*. Свакако ће и код Лашванина, с обзиром на његово порекло — Лашва-Јајце, и на стање које данас тамо налазимо (а тамо је данас „сасвим доследно“ *ић*¹⁸⁶), лигатура *ѡ* имати двојаку вредност: *ић* и *ишї*.

д) Проф. М. Павловић претпоставља да и Маргитићево *ѡ* има такву вредност у неким случајевима.¹⁸⁷

ђ) Ф. Лаштрић је „изразито“ штокавски писац, али зна и за по-неки пример са групом *šc*: *bunišće, narašćaja, višćice, čistišće, uto-čišća, milošća*.¹⁸⁸ Х. Куна мисли, и са правом, „*da je pisac svjesno nastojao da piše upravo štakavski*“ и настојао је „*da u tom pogledu bude dosljedan*“.¹⁸⁹ А говор његовог родног краја и данас је шћакавски. Лаштрић има и *vodokršte*, што је последица свесног пишчевог „пошто-кавлѡивања“ секвенце *ић*, без обзира на њено порекло.¹⁹⁰ Лаштрић има сличну ситуацију и у категоријама тзв. подновљеног јотовања: *kršten, pričešteńe, oprošteni, očišteńa, otprušteńe, očištene, prižaloštена* и сл. поред *opročęen, pričešćeńe, ožalošćeńe, očišćena, namišćena, otprušćena* и сл. односно: *srušća, pripušćati, pričešćuje, navišćuje, žalošćашe, pošćашe, ćашćашe, tišćашe*. Лаштрић, исто тако, у компаративу имамо редовно *šc*. Једини изузетак је компаратив *lašte* од придева *laštан*, иако има и *lašće*.¹⁹¹ Х. Куна се пита, с обзиром на пишчеву свесну тежњу за штокавизирањем, „*odakle i ovoliki broj primjera s refleksom šc u ovim kategorijama podnovljenog jotovanja*“ и сматра „*da objašnjenje leži, s jedne strane, u većoj frekventnosti riječi s podnovljenim jotovanjem*“ а с друге стране „*još daleko važnije (je) što su primjeri prve grupe (trpni pridev, A. P.) u većini literarne riječi s manjom frekvencijom*“.¹⁹² Чини нам се да би

¹⁸⁶ М. Павловић: О становништву и говору Јајца и околине, СДЗб. III, стр. 108.

¹⁸⁷ оп. cit. 108. Додајмо уз ово да је сасвим природно претпоставити да је *ић* егзистирало на том говорном комплексу и пре две стотине година. Управо, требало би очекивати, с обзиром на прилике које су пратиле то подручје, да је *ић* раније било знатно чешће него данас. А читава та зона још и данас је шћакавска. Шћакавизми се пружају све до Бање Луке, иако у говору Муслимана тога града живе и облици са *ишї*: *ићене, ићиѡа, намишћена соба, ѡреммићен*, али: *вишїиѡа, вишїи човик, ишїейѡа, ошїейиѡи* су ме и сл.

¹⁸⁸ Н. Куна, *Laštrić*, 107.

¹⁸⁹ оп. cit. 108.

¹⁹⁰ оп. cit. Писац ту, свакако, није могао да разазна где је *ић* старијег, а где новијег порекла; односно где је *ић* требало оставити, где оно није искључиво „шћакавско“.

¹⁹¹ оп. cit. 110.

¹⁹² оп. cit. 110.

одговор на питање које је поставила Х. Куна могао и овако да гласи: Лаштрић је мењао локално *шћ* у „литерарно“ *шић* у оним случајевима где су други писци штокавци, нарочито Дубровчани, имали *шић*. Што то није спровео у компаративу придева, а не доследно ни у облицима глаголских речи, разлоге треба тражити у чињеници што су тако управо писали и многи други штокавци, међу њима и Дубровчани. Дакле, и овде се полазило од ситуације коју налазимо код других писаца, а Лаштрић је био „dosta obrazovan“, то ће рећи начитан човек. Што се тиче фреквенције појединих речи, чини нам се, да то није јак аргуменат. Понекад су речи са већом фреквенцијом отпорније на промене, а дешава се да имамо и обрнуту ситуацију (уп. промену *л* и *о* у радном гл. придеву на једној страни и компаратив придева на другој страни; док се *л* у радном придеву редовно мењало у млађим говорима шток. дијалекта, *шћ* је остало неизмењено у компаративу придева).¹⁹³

4. У Дубровачком зборнику од 1520. Решетар констатује редовну употребу знака *щ*: прощено, прощение, наишещена, ожалощение, карщени га, карщение, шдпщение, гощениъ, очищениъ, очищени, навишещена . . . и сматра да је вредност тога знака *-шић*, а никако *шћ*,¹⁹⁴ а то због тога, што у том зборнику „кад се... хоће да биљежи група *шћ*, онда се пише *шћ* то бива само у двије талијанске ријечи *шћавџнске* (*schiafone*) и *шћиџра* (*schiera*).¹⁹⁵ Само нам се чини да би ту требало правити разлику између домаћих речи које су се могле и прочитати, видети написане са лигатуром *щ*, дакле, традиционално писање, и речи преузетих из талијанског језика где се акустичка слика морала транслитерисати, пренети ћирилицом на папир. А ту писац није имао никаква узора. Полазио је од своје фонетске представе. Према томе, Решетарево резоновање не мора бити тачно. Могуће је да је један начин писања важио за домаће речи, тј. традиционални начин писања, а други начин за речи преузимане из страних језика, ту се полазило од фонетске вредности њихове.

5. У језику славонских писаца, који нису ни чисти икавци, ни чисти шћакавци, према Маретићу¹⁹⁶ налазимо групу *шћ* редовно у

¹⁹³ Мислим да није у праву Х. Куна када на основу рада проф. Белића из 1908. године (О српским или хрватским дијалектима) говори о његовом гледању на шћакавски проблем. За то је требало консултовати, а кад се већ позива на Белића то јој је била и обавеза, новији Белићев рад о томе проблему: Значај западног шток. говора... ЈФ XXIII из 1958, дакле, равних 50 година после цитиране расправе, а 9 година пре штампања монографије о Лаштрићеву језику.

¹⁹⁴ М. Решетар: Дубровачки зборник од 1520, стр. 195.

¹⁹⁵ *op. cit.*

¹⁹⁶ Т. Maretić: Jezik slavonских pisaca, Rad JAZiU knj, 180.

компаративу придева и имперфекту глагола: *гуићи, њошћах*. У примерима као *лишће, милошћу*, поред оваквих ликова, тј. са извршеним јотовањем, писци често знају и за неизмењене гласовне групе *stj, zdj*, уп. код Маретића: „Današnje imenice cvijeće, ganuće, piće, milosrđe pišu slav. pisci obično sa tj, dj, dakle cvitje, ganutje, pitje, milosrdje“, а именице као *лишће* „pišu pisci obično sa -stje, dakle listje“.¹⁹⁷ Истина, Маретић мисли, с обзиром на појаву облика *лишће, милошћу*, макар и спорадично, да је „narod po Slavoniji u tim i sličnim riječma za cijelo govorio ć, đ“ односно *шћ*.¹⁹⁸ То исто вреди и за *грожђе, гвожђе* „premda se te dvije riječi svagda pišu grozdje“.¹⁹⁹ Речи као: *кришћење, њушићаји, дојушићен* славонски писци пишу и са *шћ* и са *шћ*: *кришћење-кришћење, огњишће-огњишће, ојрашићаји-ојрашићаји, њушићаји-њушићаји, дојушићен-дојушићен, очистићен-очистићен*.²⁰⁰ Маретић има право да помишља на постојање несклада између говорне (народне) и писане речи у XVIII веку. Тога је, несумњиво, било. Али славонска ситуација представљала је нешто специфично. У народним говорима те зоне забележени су и почетком овога века облици: *неијак, косијом*²⁰¹ који упућују и на другачији закључак. Зато проф. Ившић и каже да, с обзиром на целокупну структуру говора те зоне, „моžемо рећи, да је i narod po Slavoniji gdjekad (izgovarao) tj i dj u takim primjerima u vrijeme slavonskih pisaca (u 18. vijeku)“²⁰², са чим се треба сагласити.

6. Писци штокавци из Далмације, који нису сви икавци, знају и за облике са *šć* и са *št*, иако ове сугласничке скупине не употребљавају подједнако често: Мацукат и Терзић, Сплићани, чешће имају *šć* него *št*; Бадрић и Матић, дрнишка област, чешће имају *št*, а остали скоро подједнако употребљавају обе ове сугласничке групе: *prošćeње-prošćeње*, али и: *очишћење* (Бановац), *очишћења* (Качић), *птичештенје, очиштенја* (Кадчић). Истина, ти писци знају и за *šć* у наставку *-шиће*: *godišće, ognišće* (Maretić: *Jezik dalmatinskih pisaca XVIII vijeka*, Rad 209, 200), али је зато код њих знатно чешће *-stje* него *šće* у *пришастје, bolestju* (op. cit. 198), а код свих је *-tj* у *cvitje, bratja* знатно чешће него *-ć* (op. cit. 201—202).

7. Овде се може указати и на један податак из наше дијалектологије Говори источнохерцеговачког типа, као што је познато, имају редовно

¹⁹⁷ op. cit. стр. 168, иако је: *žešći, čišći*, стр. 173—174.

¹⁹⁸ op. cit. стр.

¹⁹⁹ op. cit. стр.

²⁰⁰ op. cit. стр. 156.

²⁰¹ Stjepan Ivšić: *Današnji posavski govor*, Rad JAZiU, 196, стр. 197.

²⁰² op. cit. 197.

секвенце *шӣ*, *жд* према шћакавском *шћ*, *жћ*: *шӣедшиа*, *шӣене*, *бу-
ншӣӣе*, *мождани*, *даждевњак*, *даждењак*. Ипак, у говорима централне
штокавске зоне: источна Херцеговина, Никшићка жупа, Ужице, наила-
зимо и на групе *шћ*, *жћ* у перимерима: *йобишћи*, *йобишћу*, *шӣем*, *шӣћи*,
зашӣћи; *звижћу*, *звижће* (СДЗб. XIV, 91—92). Мада сам ја у тим обли-
цима некада гледао или аналошке утицаје, мешање глаголских промена,
или Белићево подмлађено јотовање (СДЗб. XIV, 91—92), сада сам више
склон да и ту гледам старије стање, наслеђено из предбалканске епохе
и сачувано до наших дана, наредо, али ипак са већом фреквенцијом,
са облицима који знају и за дисимилациону скупину *шӣ* : *шӣӣе*, *бшӣӣем*,
вршӣӣи. Дакле, и овакво објашњење наведене појаве отклања било
какву помисао на утицај шћакавске говорне зоне на ово подручје. На
уопштавање група *шћ*, *жћ* у наведеним облицима могли су имати утицаја
и примери са новим јотовањем: *лшӣће*, *грожће* и јекавским јотовањем:
шћейи, *шћерам*, *жћенуӣи* и сл.

За групу *шћ* знају и старији говори шток. дијалекта; трстенички:
обавешћен, *најушћено*, *снужћен*, *крићен*, *унишћене*, *йремешћене*, *на-
мешћај*, *йремешћај* (СДЗб. XVII, 68), ресавски: *йушћам*, *сйушћају се*,
унишћено, *најушћен* (СДЗб. XVII, 276), где је, исто тако, у питању
старије стање.

8. Наведимо овде и један пример где писац чакавац има *št* м. *šč*.
У RJA s. v. *romastiti* налазимо и овај пример из језика Ш. Будинића:
Nazivaju se takodjer Hristos, to jest pomašten ili pomazan duhom svetim
— иако тај писац зна и за *pomašćenje*: *Krizma tumači se pomašćenje*
(RJA, s. v. *pomaštenje*).

Ако бисмо и овде желели дати хронолошку слику јављања поје-
диних примера са *шћ* односно *шӣ*, добили бисмо приближно овакав
поредак:

а) Дубровачки писци:

XVI век

ш ћ

чешће, *очишћена*, *шчшћене*, *йри-
чешћења*, *очишћења*, *шчшћене*

ш т

очишћен, *навјешћујем*, *очишћење*,
йричешћен

XVII век

чашћен, *најгушће*, *најјушће*

б) Босански писци:

XVII век

*крићен, навиићење, очиићена,
ојроиићени, њричиићење, иићу*

*крииен, њроиићење, доууииенено,
њричиииение, њроиииение, чииије,
ииију*

XVIII век

*крииен, њричииићење, ојроош-
иен, очииићења, њрижалоишћена*

*ојроошћен, њричииићење, ожалош-
ћење, очиићена, намиићена*

Овде су наведени само неки примери, али и они дозвољавају да се прави поређење. Истина, а то треба нагласити, ту су заступљени поред Дубровчана јакаваца углавном писци икавци, али и њихова ситуација овде није безначајна, јер и код њих налазимо исту ситуацију: и *иш* и *ић*, што значи да ни њихов језик овде не може бити занемарен.

На основу изнесеног материјала могу се извести овакви закључци:

1. облици компаратива имају скоро без изузетка гласовну скупину *ић*: *гуићи, чиићи*. У прегледаном материјалу нашле су се само две потврде са секвенцом *иш*: *чииије* (Дивковић) и *лаиије* (Јаштрић), али ће и ту бити пре у питању писарска особина него одраз говорне ситуације. То би опет говорило да компаратив није ни развијао дисими- лациону скупину *иш* него је сачувао старије стање, са групом *-ић*;

2. у глаголским облицима секвенца *ић* везана је за имперфекат (мада ни ту није искључена појава облика са *иш*. У РЈА наћи ће се и потврде типа *крииах*) и учестале глаголе на *-иваиш*: *замасишћии*-*замашћиваиш*, *ујрошасишћии*-*ујрошашћиваиш*; 3. У трпном придеву у нашем стандардном језику јављају се двојаки облици: стари са *ић*: такав облик трпног придева редовно имају глаголи: *госишћии*, *загусишћии*, *исјосишћии*, *обрсјишћии*, *ожалосишћии*, *омрсјишћии*, *јласишћии*, *њричврсишћии*, *слисишћии*, *часишћии*, *чисишћии* и сл.;

новији са *иш*: такав облик имају глаголи: *крсишћии*, и изведени, *извесишћии*, *изврсишћии*, *исјусишћии*, *навесишћии*, *наговесишћии*, *намесишћии*, *јусишћии*, и изведени, *размесишћии*;

а оба облика, и са *ић* и са *иш*, налазимо код глагола: *зајрејасишћии*, *извласишћии*, *искорисишћии*, *корисишћии*, *масишћии*, и изведени, *овласишћии*, *онесвесишћии*, *освесишћии*, *јовласишћии*, *њричесишћии*, *уврсишћии*, *ујрошасишћии*, *ујросишћии* (све према Правопису из 1960).

На овакву дистрибуцију секвенци *ић* и *иш* у трпном придеву имало је утицаја, чини нам се, и стање добијено новим јотовањем, Наиме,

ако се погледају примери који, према ортографско-ортоепском нашем нормативу, Правопису, имају само групу *-шћ* у трпном придеву, видеће се да према њима обично стоји нека друга категорија речи са *-ић гуићи*: *загуићен*, *жалошћу:ожалошћен*, *мишће:слишћен*, *чаићу:чаићен*, *чишћи:чишћен*. Облици са *ишћ* најчешће немају према себи неку другу реч са секвенцом *-ић*: *крсишћии*, *йусишћии*, *намесишћии* и изведени. Изузетак су глаголи у чијој основи имамо именицу *веси*: *извесишћии* и сл. Међу глаголима који имају у трпном придеву и *-ић* и *-ишћ* налазимо: *извласишћии*, *замасишћии*, *онесвесишћии* према којима имамо *влаишћу*, *маишћу свешћу* и свакако су облици са *шћ* и код тих глагола фреквентнији, ако не и једино у употреби, рецимо *замашћен*.

Према томе може се рећи да су на штокавском тлу у трпном придеву напоредо живели и старији облици са *ић* и новији са *ишћ* и да је на њихову поларизацију у млађим говорима утицало стање добијено новим јотовањем.

И на крају. Целокупно ово разматрање измене ненепчаних сугласника у вези са сонантом *ј* на српскохрватском терену нуди два основна закључка:

1. Фонетске припреме за измену секвенци *нејлалшћал + ј* у примерима као: *цвѣишћје*, *гроздѣје* и оним типа *дѣвојка*, *ишћраишћии* биле су готове већ у XV веку да би се крајем тога века јавили нови фонетски квалитети који ће од XVI века да почињу освајати своје позиције и у писаној речи. Значи, смена гласовних система *нејлалшћалан сугласник + ј* са *йлалшћалан сугласник* већ је фонетска реалност у XVI веку. То је прво.

2. Сугласничке скупине *ић*, *шћ* као фонетска реализација никада нису ни на екавском ни на јекавском тлу престале да егзистирају, нису престале да буду саставни део фонетског инвентара тих говора, односно штокавског дијалекта као целине. Измене које су пратиле ове гласовне групе могле су само да измене њихову фреквенцију да би се на балканском језичком подручју, стварањем нових скупина *ић*, *шћ*, облици са тим гл. групама из старијег периода развитка нашега језика стабилизовали и остали у фонетици нашег стандардног језика у извесним категоријама речи.

Асим Пецо

Резюме

Асим Пецо

ИЗМЕНЕНИЯ ТВЕРДЫХ СОГЛАСНЫХ В СОЧЕТАНИИ
С *j* В СЕРБОХОРВАТСКОМ ЯЗЫКЕ

В фонетике сербохорватского языка находим различные результаты изменений твердых согласных в сочетании с последующим „j“.

Кроме йотации твердых согласных, восходящей к предбалканской эпохе, имеются и такие рефлексы сочетаний с *j*, которые появились на новой языковой территории и которые не являются общесербохорватскими.

Автор статьи поставил перед собой две задачи: во-первых, глубоко изучить хронологию указанных фонетических изменений (новой и обновленной йотации) в сербохорватском языке, во-вторых, еще раз рассмотреть вопрос о так называемой „обновленной“ йотации.

В соответствии с существующими в лингвистике мнением новая йотация, т. е. йотация, проходившая в старых сочетаниях согласных „*tyje*“, и „*dyje*“, например, в словах *lišće* < *listje*, *predgrađe* < *predgradje*, относится к XVIII веку, а вторая, самая новая йотация, которую еще называют иекавской и которая вызвана влиянием иекавского рефлекса *ятя* (ѣ) > *je* на твердые согласные, по времени „моложе“ ближе к нам.

В этой работе на основе исследования большого материала доказывается, что хронологическую границу названных фонетических изменений можно отнести к более раннему периоду, сместить на два века назад, так как результаты йотации обнаруживаются уже в XV веке.

Кроме того, следует добавить (это фонетически абсолютно понятно), что нет причин для отделения в хронологическом плане новой йотации от второй, которая связана с рефлексам *ятя* (ѣ). Свидетельства об обеих йотациях появляются в одно и то же время.

Появление сочетаний согласных „*šč*“, „*žd*“ в примерах типа *gušći*, *češći*; *bražđah*, *rošćah* объясняется не фонетическими моментами, а явлением аналогии: в соответствии с отношениями, которые обнаруживаются в *mutiti-mučen-mučah*, *ljut-ljući* появились и *častiti-čašćen-čašćah*, *čest-češći*, потому что преобладала связь с последним согласным основы, а не с сочетанием согласных.

В нашей работе мы по-другому рассматриваем и проблему сохранения групп согласных *šč, žđ* в штокавских диалектах.

Для нас важен факт, что старые сочетания *stj i zdj* дали *šč, žđ*, которые еще сохраняются в некоторых говорах сербохорватского языка (шчакавские говоры). Эти сочетания только частично подверглись диссимиляционным процессам в штокавских говорах. *Št i žd* в качестве новых результатов не стали общим явлением во всех говорах экавского и иекавского варианта: параллельно употребляются и старые сочетания *šč, žđ* и новые *št, žd*, чтобы позднее в связи с различными причинами появилась поляризация названных сочетаний согласных. Отсюда *orgostiti-oprošten*, но *častiti-čašćen*.